

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Azərbaycan Respublikasında Qeyri-Neft Sektoru Üzrə İxracın
diversifikasiyası” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

YUSİFOVA NADİRƏ ZAHİD

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh

“ ____ ” _____ 2019-cu il

**“Azərbaycan Respublikasında Qeyri-Neft Sektoru Üzrə İxracın
diversifikasiyası” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 Dünya İqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq maliyyə və valyuta-kredit münasibətləri

Qrup: 870

Magistrant

Yusifova Nadirə Zahid

Elmi rəhbər

Dos. Musayev Gəray Cümşüd

Proqram rəhbəri

b.m, i.ü.f.d. Nəcəfova Kəmalə Akif

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

BAKİ – 2019

Diversification of Non-Oil Export Sector in the Republic of Azerbaijan

Abstract

The relevance of the research: Azerbaijan's independence gained a boost in its economic and foreign trade relations with its surrounding countries, as well as with other countries around the world. The most important thing is that after our independence, our country has become known as an independent legal and economic entity in the world. However, due to the loss of some relations in the past, as in all sectors of the economy, crises in the trade sphere have begun.

Purpose and Objectives of the Research: Dissertation is a general overview of foreign trade theory, importance of foreign trade policy and diversification for the country's economy and research of the ways of identifying and developing sectors for non-oil sector diversification.

Methods of research used: In the preparation of the case, the methods of analysis and systematic comparison, as well as mathematical-statistical, synthesis and analysis, evolution, and induction-deduction methods have been applied.

The research information base: In the workbooks, relevant local literature, Turkish, Russian and English literature, official internet portals and , Turkish, Russian and English experts have been prepared.

Limitation of research: In the current national literature, there has been a lack of intensive and extensive conceptualization of the concept, lack of necessary information base, and fundamental constraints.

The results of the research: The involvement of domestic and foreign investors in the focus of the market economy, which is the cornerstone of economic reforms, should always be in focus. We can assume that the implementation of these measures can determine future development prospects of the economy.

Key words: foreign trade, non-oil sector, export, development

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ADNŞ	Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti
AI	Avropa İttifaqı
ASC	Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
BMK	Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası
DTT	Dünya Ticarət Təşkilatı
DB	Dünya Bankı
FS	Fərdi Sahibkar
İEOÖ	İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələr
İEÖ	İnkişaf Etmiş Ölkələr
KOS	Kiçik və Orta Sahibkarlıq
QSC	Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
TMK	Trans Milli Kooperasiya
ŞT	Şərq Tərəfdaşlığı
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	4
I	XARİCİ TİCARƏTİN DİVERSİFİKASIYASININ	
FƏSİL.	NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	8
1.1.	Xarici ticarət nəzəriyyələrinə ümumi baxış.....	8
1.2.	Xarici ticarət siyasəti və diversifikasiyasının ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyəti	15
II	AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏTİNİN MÖVCUD	
FƏSİL.	VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ	25
2.1.	Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin inkişafı	25
2.2.	Xarici ticarətin sektorlar üzrə təhlili	35
2.3.	Qeyri-neft sektoru üzrə ixrac sahəsində problemlər	41
III	QEYRİ-NEFT SEKTORU ÜZRƏ İXRACIN İNKİŞAF	
FƏSİL.	ETDİRİLMƏSİ YOLLARI	50
3.1.	Ölkədə ixracın artırılması istiqamətində aparılan islahatlar	50
3.2.	Ölkədə qeyri-neft sektorunda diversifikasiyası üzrə sektorların müəyyənləşdirilməsi və inkişafı yolları	58
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	66
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	69
	ƏLAVƏLƏR.....	72
	Cədvəllərin siyahısı.....	76
	Şekillərin siyahısı.....	76
	Dioqramların siyahısı.....	76
	Qrafiklərin siyahısı.....	77

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Xarici ticarət ölkələrin inkişafında, beynəlxalq bazarların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında və xarici və daxili borclar üçün resursların təmin edilməsində böyük önəm daşıyır. Xarici ticarətin inkişafında açıqlıq siyasətləri yaxşı şəkildə müəyyən edilməli və tətbiq edilərkən doğru strategiyalar seçilməlidir. Adam Smitə qədər, ümumi baxış xarici ticarətə baxmayaraq kənd təsərrüfatı əsaslı strategiyaları əhatə etmişdir. 19-cu əsrdə birlikdə Smitlə başlayan və klassik görüşlə davam edən sərbəst xarici ticarət görüşü, bazar rəqabəti və ixtisaslaşma anlayışlarıyla xarici ticarətə yeni dünyagörüşləri qazandıraraq ölkələrin xaricə açılım siyasətlərinə istiqamət vermədə köməkçi olmuşdur. Bu baxımdan, bir çox ölkələr gömrük vergiləri və idxal və idxal çətinləşdirən şəraitə dair qaydalar tətbiq edərək xarici ticarət inkişaf etdirməyə başlamışlar.

Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi onun həm ətraf ölkələrlə, həmçinin də, dünya ölkələriylə iqtisadi və xarici ticarət münasibətlərinin artımına təkan oldu. Önəmlisi isə, müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmiz dünyada müstəqil hüquqi və iqtisadi subyekt kimi tanınmağa başladı. Ancaq, əvvəlki illərdə keçmişdə var olmuş bəzi münasibətlərin itirilməsi səbəbi ilə iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi, ticarət sferasında da krizis prosesləri yaşanmağa başladı. Planlı iqtisadiyyatdan bazar təsərrüfatına keçid də həmçinin ölkə iqtisadiyyatına müəyyən çətinliklər yaratmağa başladı. Əsas çətinliklərdən biri isə, yalnızca digər ölkələrlə hansı məhsul və yaxud xidmət formasının ticarətini aparmaqla əlaqəli deyil, həmçinin də nə istehsal etməklə əlaqədar idi. Bu yöndə yalnız Azərbaycan yox, bütün keçmiş Sovet dövlətləri çətinliklərlə mübarizə aparmalı oldular. Çünki, ölkə iqtisadiyyatının bir anda bir iqtisadi sistemdən başqasına keçməsi heç də sadə proses deyil. Bu keçidə nail olmaq məqsədilə, iqtisadiyyatda bir sıra reformlar aparılmalı və onun strukturu rekonstruksiya edilməli idi. Başqa tərəfdən yeni ərsəyə gəlmiş iqtisadi sistem köhnə sistemdən qalmış iqtisadi subyekt və qanunları qəbul edə bilmirdi. Nəticəsində ölkədə istehsal səviyyəsi azalır, keçmiş iqtisadi sistemdən qalmış bir çox fabrik və zavodlar bağlanır, o cümlədən böyük işsizlər

ordusu yaranmağa başlayırdı. Bütün bu situasiyalar isə, sonda yalnız ticarət dövriyyəsinə deyil, həmçinin də makroiqtisadi stabilliyə neqativ effekt göstərirdi. Bununla da, ölkədə yeni dövriyyəyə buraxılan manatın kursu sürətlə aşağı düşür və inflyasiya prosesi sürətlənirdi. Göründüyü üzrə, belə bir mühitdə, Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşısında dayanan təməl məsələ ilk öncə ölkə iqtisadiyyatında sabillik yaratmaqla birgə həmçinin də bir iqtisadi sistemdən başqasına adlamaqla keçid dövründən ən az zərərlə çıxmaq idi. Bunun üçünsə, beynəlxalq əmək bölgüsündə ölkə iqtisadiyyatının öz mövqeyini tutması çox zəruri idi. Hal-hazırda ABŞ, Almaniya, Yaponiya və s. kimi bir çox inkişaf etmiş ölkələr də demək olar ki, cari iqtisadi potensiallarına ilk növbədə qlobal ticarətdə və əmək bölgüsündə hansısa bir sektor üzrə ixtisaslaşmaqla çatıblar. Bu aspektdən yanaşdıqda isə, qlobal ticarətin bəzi müsbət xüsusiyyətləri önə çıxmış olur. Onun təməl üstünlüklərdən biri nisbətən az xərclə daha çox qazanmaq, ölkəyə valyuta mədaxilini artırmaq və rifah formalaşdırmaqdan əlavə, həmçinin də dünya miqyasında sstabilliyə zəmanət verməsidir. Hazırda dünya iqtisadiyyatında 1-2 dövləti çıxmaqla qapalı iqtisadiyyata sahib olan ölkə demək olarkı yoxdur. Digər bir tərəfdən, əgər hətta azsaylı qapalı sistemə sahib olan ölkələr var olsa belə, dünya iqtisadiyyatındakı gücləri və payı olduqca zəif həddədir. Tarix qapalı sistemlərin dayanıqlı və stabil olmadığını artıq uzun müddətdirki sübut edib. Qapalı sistemə sahib ölkələr nəinki qlobal ticarətdə geri qalır, həm də öz iqtisadi perspektivlərini də yetərinə gerçəkləşdirə bilmirlər. Buna misal olaraq Cənubi və Şimali Koreya iqtisadiyyatlarını göstərmək olar. Başqa rəqərdən qapalı iqtisadi sistemlərin dayanıqsız olması ölkənin bir iqtisadi sistemdən başqasına keçidini çətinləşdirir. Ölkə iqtisadiyyatının da 70 il boyunca Sovet iqtisadiyyatının bir parçası olması, onu qapalı hala gətirmişdi. Bu gün isə rəsmi infoqraflara əsasən, 2018-ci ildə Azərbaycan dünyanın 170-dən artıq ölkəsi ilə ticarət münasibətində olmuşdur. Bu rəqəm isə, ölkə iqtisadiyyatının dünyaya açıqlıq həddini göstərən faktorlardan biridir. Ancaq, bütün bunlara baxmayaraq, ölkənin xarici ticarət dövriyyəsində bir sıra zəif nöqtələr mövcuddur. İlkin olaraq, bu dövriyyənin əsas bir hissəsini neft və əlaqəli mallar təşkil edir. Başqa tərəfdən isə, ixrac edilən neft

məhsullarının da geniş bir hissəsi xammal kimi ixrac edilir. Bu isə, ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq əmək bölgüsü prosesində hələ də öz mövqeyini ala bilməməsi ilə əlaqəlidir. Bu həmçinin də, uzunmüddətli perspektivdə təkcə ölkənin xarici ticarətinə deyil, ümumən Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün iqtisadi risklər yarada bilər. Yuxarıda qeyd olunan problemlər ölkə iqtisadiyyatının global iqtisadiyyata inteqrasiya olunması üçün zəruri əhəmiyyətə sahibdir. Ölkənin dünya iqtisadiyyatında qərarlaşdığı mövqeyi və oynadığı rolu təhlil etmək aspektindən xarici ticarət dövrüyyəsi vacib əhəmiyyət daşıyan konseptlərdən biridir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Ölkədə qeyri-neft sektoru üzrə ixracın diversifikasiyası aktuallığı hər zaman önəmli məsələlərdən biri olmuşdur. Paralel olaraq, bu mövzunun öyrənilmə əhatəsi ölkəmizdə olduqca inkişaf perspektivləri açacağı üçün tədqiqat önəmli xarakter daşıyır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin vəzifəsi xarici ticarət nəzəriyyələrinə ümumi baxış, xarici ticarət siyasəti və diversifikasiyasının ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyəti, ölkənin xarici ticarətinin mərhələli qaydada inkişafı, xarici ticarətin sektorlar üzrə təhlili, qeyri-neft sektoru üzrə ixrac sahəsində problemlər, qeyri-neft sektoru üzrə ixracın inkişaf etdirilməsi yolları, ölkədə ixracın artırılması istiqamətində aparılan islahatlar, ölkədə qeyri-neft sektorunda diversifikasiyası üzrə sektorların müəyyənləşdirilməsi və inkişafı yollarının tədqiqatıdır.

Tədqiqat işində hədəflənən məqsədə çatmaq üzrə aşağıda sadalanan məsələlərin həll olunması məqsədəadekvat sayılmışdır:

- Xarici ticarət əlaqələri, onların ərsəyə gəlmə səbəblərinin araşdırılması;
- Xarici ticarət sistemi strukturunun modern analizi;
- Xarici ticarətin təsnifatının təyini;
- Xarici ticarət idarəetmə məsələləri həllinin üsul və prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi;

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı xarici ticarət və qeyri-neft sektorudur. Tədqiqatın predmeti isə xarici ticarət və qeyri-neft sektoru ölkəmizdə inkişaf prioritetləridir.

Tədqiqat metodları. İşin hazırlanmasında faktor analiz və sistematik - müqayisə mexanizmlərindən, habelə, riyazi-statistik,sintez və analiz, təkamül, o cümlədən da induksiya-deduksiya metodları tətbiq olunub.

Tədqiqatın informasiya bazası. İşin tərtibatında yerli,türk,rus və ingilis dilinə müvafiq ədəbiyyatlar, rəsmi internet portalları və yerli,türk,rus və ingilis ekspertlərin işləyib hazırladığı məqalələr edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Cari milli ədəbiyyatlarda konsepsiyanın intensiv və əhatəli işlənilməməsi, lazımi informasiya bazasının qeyri-mövcudluğu, təməl məhdudiyyətlər olmuşdur.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. İqtisadi islahatların təməl prioriteti olan bazar iqtisadiyyatının formalaşması məqsədilə yerli və xarici sərmayədarların cəlb edilməsi isə daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Güman edə bilərik ki, qeyd edilən tədbirlərin reallaşdırılması iqtisadiyyatın gələcək inkişaf perspektivlərini təyin edə bilər.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi 82 səhifə, giriş, üç fəsil,7 paragraf,nəticə və təklifləri öz nəzdində ehtiva edir.Tədqiqat işində 4 şəkil, 8 diaqram, 9 qrafik və 2 cədvəl verilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslə “Xarici ticarətin diversifikasiyanının nəzəri-metodoloji əsasları” adlanır. Ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsini təyin edən təməl göstəricilərdən biri xarici ticarət əlaqələrinin genişliyidir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə “Azərbaycanın xarici ticarətinin mövcud vəziyyətinin təhlili” adlanır. Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi onun həm ətraf ölkələrlə, həmçinin də, dünya ölkələriylə iqtisadi və xarici ticarət münasibətlərinin artımına təkan oldu. Ən önəmlisi isə, müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmiz dünyada müstəqil hüquqi və iqtisadi subyekt kimi tanınmağa başladı.

Disertasiya işinin üçüncü fəslə “Qeyri-neft sektoru üzrə ixracın inkişaf etdirilməsi yolları” adlanır. Son dövrlərdə hökumətin bütün sferalarda olduğu kimi, xarici əlaqələrin təşkili, o cümlədən idxal-ixrac əməliyyatlarının dinamik və aydın şəkildə gerçəkləşdirilməsi və tranzit imkanlarının gücləndirilməsində vacib rol oynamışdır.

I FƏSİL . XARİCİ TİCARƏTİN DİVERSİFİKASIYASININ NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Xarici ticarət nəzəriyyələrinə ümumi baxış

Ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsini təyin edən təməl göstəricilərdən biri xarici ticarət əlaqələrinin genişliyidir. İstehsal edilən məhsulların beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması, onların müvafiq bazarlara asan çıxış imkanının yaradılması, daxili istehlak bazarına lazımlı olan mal və əmtəələrin idxalı son nəticədə ölkələrin iqtisadi gücünün artmasında öz effektini göstərir. Bir ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin təməl prioritetlərinin düzgün təyini üçün keçmişdən bu günə qədər inkişaf yolu keçmiş fərqli nəzəriyyələrin analizi və bunların üstünlüklərinin anlaşılması vacib məsələlərdəndir.

Xarici ticarət, ölkənin sərhədləri xaricində mal və ya xidmətlərin ən ümumi mənasında, müəyyən bir alış və ya satış prosesidir. Yəni, müxtəlif ölkələrdən mal və ya xidmətlərin bir-birinə köçürülməsidir. Bir ölkənin inkişafı və gəlir mənbəyi olan xarici ticarət, ölkənin əsas ehtiyaclarını təmin etmək və ölkələrin rifah səviyyələrini artırmaqda mühüm amildir . Xarici ticarət konsepsiyasının ortaya çıxması müstəqil və qarşılıqlı hüquqlara malik olan iki siyasi dövlətin mövcudluğudur. Buna görə xarici ticarətin həyata keçirilməsi üçün müəyyən sərhədlər olmalıdır (Aslanov H. H, Məhərrəmov A.M., 2014: s. 399). Bəzən bu dövlətlər və sərhədlər aradan qaldırıldıqda iqtisadi birliklər qurula bilər. Belə bir vəziyyətdə, xarici ticarət təcrübələri üçün siyasi sərhədlər məcburi deyildir. Xarici ticarət müəyyən iqtisadi birliklər ilə həyata keçirilə bilər . İkinci dünya müharibəsindən sonra dünya ticarətində meydana çıxan dəyişikliklərlə ticarətdə liberallaşma ideyası güclənməyə başladı. Xarici ticarət elementləri ixrac və idxaldır. Ancaq geniş mənada xarici ticarətə təsir edən amillər təkcə idxal və ixrac deyil, həm də ictimai, siyasi və mədəni həyat və cəmiyyətlərin texnoloji inkişaf səviyyələri xarici ticarətə təsir edən amillərə əlavə edilməlidir. Bu cür elementləri təmin edən ölkələrin müxtəlif təbii ehtiyatlarından, informasiya və texnoloji qabiliyyətlərindən yaranan fərqlərdən istifadə etmək üçün həyata keçirilən bütün fəaliyyətlər kimi müəyyən edilir və ölkələrin xarici ticarətdə faydaları və rifahının artması mühüm

amildir. Bundan əlavə, xarici ticarət ölkələrinin makroiqtisadi qalıqları bazar strukturları, işsizlik və inflyasiya kimi bütün hallarda təsirlidir.

Xarici ticarət konseptual nəzəriyyələri uzun bir təkamül yolu keçərək çoxmüddətli bir tarixə sahibdir. Xarici ticarət nəzəriyyələrinin təkmilləşməsi özünün inkişaf periodu ilə feodalizmin sona çatdığı və kapitalist istehsal münasibətləri təfəkkürünün yarandığı ilk vaxtlardan bəri dünya iqtisadi fikrinin inkişafının əhəmiyyətli mərhələlərini özündə ehtiva edir (Aslanov H.H, Məhərrəmov A.M., 2014: s.399). (Əlavə 1: s.82)

Xarici ticarət nəzəriyyələrinin təkamül prosesi merkantilist, klassik, neoklassik və modern nəzəriyyələr istiqamətlərində həyata keçmişdir. Xarici ticarət nəzəriyyələrinin əsasları merkantilizmə və klassik liberalizmə əsaslanır (В.АЕ.Рыбалкина. Москва: ЮНИТИ, 2013: s.137.). Merkantilizm 16-18-ci əsrlərdə cərəyan etmiş və ideaları əsasən iqtisadi ticarət sistemidir ki, dövlətin xarici ticarətdə ixracını artırmaq və idxalın məhdudlaşdırılması və ya qadağan edilməsi məqsədilə müdaxiləsini vacib sayır. Sərvətin mənbəyini qızıl və gümüş kimi qiymətli metallarda kimi görən merkantilistlərə görə, dünya sərvəti sabitdir. Bu baxımdan, xarici ticarətin sıfır balansında bir oyun kimi təsvir edən merkantilistlərə görə, bir ölkə qazanması digər ölkənin itkisi deməkdir.

Merkantilizm cərəyanından az sonra formalaşan fiziokrat konsepsiyası xarici ticarət fəaliyyətinə elə böyük önəm verməsə də iqtisadi təfəkkürün tərəqqisində vacib rol oynamışdır. Bu konsepsiya nüməyəndələri qismində Jak Turqonu, Fransua Keneni, Viktor Miralonu misal çəkmək olar. Onlar merkantilistlərdən fərqlənərək ölkənin sərvətinin təməlini ticarətdə yox, istehsalatda, dəqiq desək aqrar istehsalatda görürdülər və elə düşünürdülər ki, dövlət iqtisadi proseslərin təbii axınına müdaxilə etməməlidir. Bu təlimin banilərindən olan Kene belə düşünürdü ki, dövlət ictimai mühitdə gedən proseslərə uyğun qanunlar qəbul edərək öz missiyasını sona çatdırmalıdır. Bütün bu fikirlərdə liberal ticarət strategiyasının ilk rüşeymləri görünürdü. Buna baxmayaraq, onların sərvətin yeganə mənbəyi barəsindəki nəzəri fikirləri qıt idi. Çünki, maddi nemətlər toplusundan ibarət olan sərvət yalnızca kənd təsərrüfatında yox, iqtisadiyyatın

bütün sferalarında formalaşdırılır. Ancaq, bütünlükdə iqtisadiyyatı bir sistem qismində ələ alıb analiz etmədən sərvətin mənbələri haqqındakı suallara cavab vermək mümkün olmamışdır. Bu öhdəlik isə klassik məktəbin öhdəsinə düşmüşdü.

Daha sonra isə Adam Smitin (1776) “xalqların sərvəti” kitabını nəşr etməsi, klassik məktəbin ortaya çıxmasına və xarici ticarətin baxışlarında bir dəyişməyə gətirib çıxardı. Smit, dünyada sərvətin sabit olmadığını və bu sərvətin bir ölkə istehsal edə biləcək mal və xidmətlərdən asılı olduğunu ifadə etdi. İqtisadi həyatı tənzimləyən görünməz bir əl olduğunu söyləyən Smit, bu nəzəriyyə ilə qiymət mexanizmini izah etmək istəmişdir. Beləki, bu mexanizm sayəsində dövlətin müdaxiləsinə ehtiyac olmadan iqtisadi dövr özbaşına təmin ediləcəkdir. Smit liberal dünya ticarətində ümumdünya istehsalının və rifahının yüksəlməsini açıqlamışdır. “Mütləq üstünlüklər” nəzəriyyəsi ilə iki ölkə arasında ticarətin detallarını açıqlayan Smitə görə, əgər bir ölkə digər ölkəyə nisbətən daha ucuz bir mal istehsal edə bilirsə, bu əmtəənin istehsalında ixtisaslaşmalı və bu malların ixracına qarşı mütləq üstünlüyü olmayan malları idxal etməlidir.

Yuxarıda qeyd olunan fikri surətdə olaraq aşağıdakı şəkildə təsvir etmək mümkündür. Bu məqsədlə Azərbaycan və Gürcüstanda bir əməkdaşın bir iş günü ərzində şərti surətdə aşağıdakı kəmiyyətlər həcmində A və B məhsullarını istehsal etdiyi fikrini qəbul edək:

Bir işçinin bir gündə istehsal edə bildiyi əmtəə		
	<u>A əmtəəsi</u>	<u>B əmtəəsi</u>
Azərbaycan	50 vahid	30 vahid
Gürcüstan	20 vahid	80 vahid

Beləliklə, verilən nümunəyə əsasən, Azərbaycan A, Gürcüstan isə B əmtəəsini nisbətən daha aşağı xərc müqabilində istehsal etdikləri səbəb ilə bu əmtəələrin istehsalatında ixtisaslaşmalıdırlar. Azərbaycandan Gürcüstana A əmtəəsi ixrac edilməli, bu ölkədən isə ölkəmizə B əmtəəsi idxal olunamlıdır.

Hər iki malın istehsalında ölkələrdən biri mütləq üstünlük təşkil edirsə, Smitin nəzəriyyəsinə görə, xarici ticarət həyata keçirilə bilməz. Çünki mütləq üstün olan ölkədə, həmin mallar digər ölkələrə nisbətən daha üstündür. David

Rikardonun (1817) “müqayisəli üstünlüklər” nəzəriyyəsinə görə isə, belə bir vəziyyətdə belə xarici ticari ticarət etmək hələ də mümkündür (Aslanov H. H, Məhərrəmov A.M., 2014: s.399). Beynəlxalq ticarətin başlanması üçün şərtlər ölkələr arasında nisbi qiymət fərqi olduğundan əhəmiyyətli dərəcədə üstünlük dərəcəsidir. Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinə əsasən, əgər ölkələr başqa ölkələrlə müqayisədə nisbətən daha aşağı xərclər ilə istehsal edə bildikləri əmtəələrin istehsalatında ixtisaslaşırlarsa, bu halda ticarət hər 2 tərəf üzrə qarşılıqlı xeyirli olacaqdır. Bu halda, istehsalın onların birində o birinə nəzərən mütləq səmərəliliyə sahib olması önəmli olmayacaq. Qeyd edilən bəndləri başqa bir nümunədə əyani şəkildə izah etməyə cəhd göstərək. Nümunədə Azərbaycan və Gürcüstanın şərab və ipək istehsal etdikləri və həmin ölkələrdə bu məhsulların istehsal şərtlərinin necə olması aşağıdakı kimi təsvir olunmuşdur:

Bir iş günündə istehsal edilə bilən əmtəə həcmi

	<u>İpək</u> (metr)	<u>Şərab</u> (litr)
Azərbaycan	80	40
Gürcüstan	10	20

Nümunədən göründüyü üzrə, ölkəmiz hər iki əmtəə indeksində mütləq üstünlüyə sahibdir. Çünki, Azərbaycanda həm şərab, həm də ipək Gürcüstana nəzərən daha ucuz qiymətə istehsal olunur. Mütləq üstünlük konsepsiyasına əsasən , bu vəziyyətdə xarici ticarət gerçəkləşdirilməməli, Azərbaycan hər 2 əmtəəni də öz hesabına istehsal etməlidir. Ancaq müqayisəli üstünlük konsepsiyası bu halda da xarici ticarətin aparıla biləcəyini və hər 2 ölkənin bu əlaqələrdən gəlir əldə edə biləcəyi fikrini müdafiə edir. Məsələn bundadır ki, Azərbaycan hər 2 əmtəə indeksində mütləq üstünlüyə sahib olsa belə, bu üstünlüklərin dərəcəsi bərabər deyil. Rəqəmləri şaquli yöndə müqayisə etməklə görürük ki, Azərbaycan Gürcüstana nəzərən ipək istehsalatında səkkiz dəfə, şərab istehsalatında isə iki dəfə üstünlük həddinə malikdir. Bu aspektdən, Azərbaycan ipəyi istehsal etməli, şərabıysa Gürcüstandan idxal etməlidir. Digər bir deyimlə, Azərbaycan ipək istehsalatında müqayisəli üstünlüyə sahibdir. Gürcüstanın vəziyyətiysə tamamilən

əksinədir. Bu ölkə hər 2 əmtəə üçün Azərbaycana nəzərən qeyri-effektiv vəziyyətdədir. Amma, müqayisəli dəyər yüksəkliyi ipək üçün səkkiz dəfə, şərab üçün isə iki dəfə təşkil edir. Bu təqdirdə Gürcüstanın hər 2 əmtəəni eyni vaxtda istehsal etməkdənsə şərab istehsalatı onun xeyrində olardı.

Göründüyü üzrə, bu vəziyyətdə Azərbaycan ipək istehsalatında ixtisaslaşıb, ixrac etdiyi ipək əvəzində şəraba olan tələbatını Gürcüstandan həmin əmtəəni idxal etməklə təmin edərsə (və yaxud tərsinə, Gürcüstan şərab istehsalatında ixtisaslaşıb, ipəyi Azərbaycandan idxal eləyərsə), hər 2 ölkə xarici ticarətdən qazanc əldə etmiş olar.

Ölkənin mal istehsalında nisbətən üstün olduğu təqdirdə, həmin malları istehsal etməlidir və ixrac etməlidir və resursları səmərəsiz olduğu sahələrdə sərf etməməli və bu sahələrdə məhsulu idxal etməlidir. Rikardonun modeli təklif əsaslı modeldir və tələb şərtləri nəzərdə alınmamışdır. Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün isə Mil (1865) “qarşılıqlı tələb qanunu” hazırlamışdır (Aslanov H. H, Məhərrəmov A.M., 2014: s. 399).

Beynəlxalq dəyər nəzəriyyəsinə əsasən, əmtəələrin mübadilə dəyəri tələb elastikliyinə bağlı olaraq formalaşır. O, təyini qiymət sferasını müəyyənləşdirir ki, bu radiusdan da kənarda beynəlxalq mübadilə öz cəlbediciliyini itirir. Bu o deməkdirki, beynəlxalq dəyər nəzəriyyəsinə istinadən ölkələr arasındakı əmtəə mübadiləsinə optimal edən qiymət vardır və bu qiymət tələb-təklifə bağlı olan bazar qiymətidir. Xarici ticarət münasibətlərinin məzmunu ilə bağlı C.S.Millin açıqlamaları qarşılıqlı tələb qanununa istinadlanır. Bu qanuna əsasən, idxal edilən əmtəənin qiyməti idxalı ödəmək məqsədi ilə ixrac edilməsi vacib olan əmtəənin qiyməti vasitəsilə təyin olunur. Bu səbəbdən də, ticarət vaxtı qiymətlərin son nisbəti ticarət eləyən hər bir ölkədə əmtəəyə qarşı daxili tələbin həcmi ilə təyin edilir.

Smith, Rikardo və Mill yerli istehsal xərcləri arasındakı fərqlin əmək məhsuldarlığının fərqliliyinə görə olduğunu ifadə edərkən, beynəlxalq əmək məhsuldarlığında fərqliliklərə səbəb olan amillərə diqqət etməmişlər. Bu çatışmazlığı aradan qaldıran nəzəriyyə, Hekşer (1919) və Oli (1930) tərəfindən

təklif edilə “Faktor təchizatı ” nəzəriyyəsidir (Aslanov H. H, Məhərrəmov A.M., 2014: s.399). Bu nəzəriyyəyə əsasən, bir ölkənin zəngin bir istehsal amilinə malik olması halında, bu faktoru intensiv tələb edən malların istehsalında ixtisaslaşmış olmalıdır. Hekşer-Olinin teoremindən dörd mühüm teorem əldə olunmuşdur. “İstehsal faktorlarının qiymətlərinin bərabərləşməsi “əsasən, azad ticarət ölkələr arasında faktiki qiymətlərə bərabərdir və bu baxımdan beynəlxalq azad amil hərəkətliliyi ilə eyni olur. “Stolper Samulson” teoreminə əsasən, azad xarici ticarət ölkədə qıt faktorun gəlirini azaldacaq, bol amilin gəlirini artıracaqdır. “Rybczynski teoremi”-nə görə isə, tam iş şəraitində yalnız bir amilin tədarükünün artırıldığı zaman, bu amilin intensiv şəkildə istifadə etdiyi malların istehsalı genişlənəcək, qalan faktorları istifadə edən malların istehsalı isə intensiv olaraq azalır (Киреев А., 2017: Ч.1, стр.109). Faktor təchizatı ” Leyontev (1953) tərəfindən sınaqdan keçirilmiş və nəticələrə görə, sərmayə baxımından sıx bir ölkə olan Amerikanın, əmək yönümlü mallarını ixrac edib və sərmayə yönümlü malları idxal etdiyi ortaya çıxarmışdır. Bu paradoks xarici ticarətin izah edilməsi üçün yeni fikirlərin ortaya çıxmasına gətirib çıxardı. “İxtisaslı əmək” teoreminə əsasən, bir əmtəənin istehsalında bacarığa sahib olan ölkə, bu sahədə ixtisaslaşmaq məcburiyyətindədir, çünki texnoloji yenilik əsasında bir mal ixtira edən ölkə vahid ixracatçıdır, ancaq bu malın idxalatçı ölkələrinin sayı get-gedə artacaqdır. Məhsul dövrləri hipotezində, məhsulu ixtira edən və zamanla xərclərin azaldıldığı ölkədə bazarda az inkişaf etmiş ölkələrin ixracatı vurğulanır. Hipotez, sənaye mallarının istehsalının artması və xərclərin azaldılmasına aiddir. Monopolist rəqabət fərziyyəsi məhsulları istehlakçı üstünlüklərindən və miqyas iqtisadiyyatlarından faydalarından fərqləndirir. İdxalat həcmində hər hansı bir dəyişiklik yalnız malların idxalına deyil, həmçinin ölkənin daxilində və xaricində kapital axınlarının dəyişməsinə səbəb ola bilər. Bu səbəblərə görə, tədiyyə balansında cari hesab hesabından başqa, sərmayə hesabı nəzərə alınmalıdır.

Yuxarıda göstərilən nəzəriyyələr xarici ticarətin klassik və neoklassik istiqamətləridir. Bu nəzəriyyələrin hamısının təməl zəif cəhəti odur ki, onların

təcrübədə təsdiq olunması üçün çoxlu sayda məhdudiyyətləri və ilkin ehtimalları nəzərə almaq lazımdır.

İqtisadi böyümə nəzəriyyələrinin də ortaya çıxması klassik iqtisadçılar dövrünə əsaslanır. Bu nəzəriyyələrin əsasları Smit, Rikardo və Robert Maltus (1789) tərəfindən hazırlanmışdır (Куреев А., 2017: Ч. 1. стр.109). Smit bu fikri tam şəkildə müdafiə etmirsə də, klassiklərin ümumi fikrinə əsasən bir ölkədə istehsalın və ÜDM-in daim artımının ölkənin inkişafında bir nöqtədən sonra rol oynaya bilməyəcəyini iddia edirdilər. Onlar deyirlər ki, ÜDM-in artması ilə əhali artacaq və real əmək haqqı azalacaq, iqtisadi artım davamlı olmayacaqdır. Sonrakı illərdə iqtisadi artan ölkələrdə əhalinin artım tempinin azalması və əksi iqtisadi artım olmayan ölkələrdə əhalinin artması klassik nəzəriyyəyə olan diqqəti azaltdı. Beləliklə klassiklərdən sonra, Keyns statik model ilə böyüməyə dair araşdırmalarını təqdim etmişdir. Keynes, tələbin olmamasının işsizlik yaradacağını və işsizliyin qarşısını almaq üçün tələbi artırmaqla böyümənin reallaşacağını söyləmişdir. Keynsdə tələbatın artması səbəbiylə istehlak artacaq, gəlir artacaq, investisiya artacaq və böyümənin sürətlə davam edəcəyi fikri üstünlük təşkil edirdi. Keynsin bu görünüşünü inkişaf etdirmək üçün ilk araşdırma Roy Harrod (1939) və Evsey Domar (1946) tərəfindən aparılmışdır. Harrod və Domar qısa müddətli və uzun müddətli balanslı böyüməyi araşdırmışdır. Harrod və Domar həmin mövzuda yazdıqları tezislərlə eyni fikirdə olmuşlar. Əmək və kapitalın qismən əvəzini ehtiva edən istehsal və yığım-investisiya arasındakı əlaqəni nümayiş etdirdi. Buna görə, bu model, Harrod-Domar modeli kimi ədəbiyyatda ifadə edilir. Harrod-Domar böyümə modelinə görə, istehsaldan gələn gəliri və sonrakı istehsalata sərf etmək vacibdir. Beləliklə, investisiya zamanı tələbat yaranacaq və investisiya nəticəsində istehsal olunan məhsullar üçün ayrı bir tələb yaradılacaq. Buna görə də ümumi tələb artacaq. Məsələn, bir tekstil fabriki qurarkən lazım olan mallar üçün investisiya tələbi yaradılacaq, sərmayə malları üçün ayrıca tələb yaradılacaq və istehsal olunan məhsullar iqtisadiyyatda istehsal potensialını artıracaqdır. Bu prosesdə, yığım investisiyaya bərabər olduqda, artım reallaşacaqdır. Bu modelə görə, balans istehsal tələbatının artması ilə tələbin artmasına bərabərdir. Bununla

birlikdə, daha çox tələbat və ya natamam tələbat varsa, qeyri-stabil bir artım olacaqdır. Harrod-Domarddan sonra iqtisadi artım və xarici ticarət nəzəriyyələrinə ən mühüm töhfə 1956-cı ildə Robert M. Solov tərəfindən verilmişdir (Aslanov H. H, Məhərrəmov A.M., 2014: s. 399). Solovun modeli, yeni əmək-dəyər nəzəriyyəsi yerinə yeni bir neo-klassik modeldir. Solov makroiqtisadi məlumatları statik olaraq yox dinamik olaraq öyrənmək istədi. Modelə əsasən, gəlir əmək haqqından və faizdən yaranır və bunun sabit bir hissəsi saxlanılır. Əmanət məbləğindən xalis investisiya məbləği sermayenin amortizasiya payını çıxararaq müəyyən edilir. Beləliklə, yığım iqtisadiyyata gələcək investisiyaları müəyyənləşdirir. Əmək üçün texnologiyanın əlavə edilməsi ilə əməyin gücləndirilməsi nəticəsində istehsal artacaqdır. Solov tərəfindən irəli sürülən model ilə paylanan investisiya və səmərəliliyin uzunmüddətli inkişaf üçün qeyri-kafi hesab olundu və daxili inkişaf modelləri hazırlandı. Daxili böyümə modelinin 1980-ci illərdə Romer, Lucas və Borro tərəfindən inkişaf etdirilsə də kökləri Smit, Marks (1857), Şumpeter (1939) və Arrov (1962) əsasında qurulmuşdur (Aslanov H.H, Məhərrəmov A.M., 2014: s. 399). Bu model artımda əsas ünsürü səmərəlilik və ixtisaslaşma hesab edir. Marks kapitalist sistemdə rəqabətin istehsalın texnologiya və yenilik əsasında artacağını iddia edirdi. Şumpeter texnologiya və yenilikləri vurğulamasına baxmayaraq, o, yaradıcılığın çoxlu sayda iflas və müvəqqəti inhisarçılıq yaradacaqlarını düşünürdü.

Xarici ticarət və iqtisadi nəzəriyyələri sonralar iqtisadçılar tərəfindən biraz daha zənginləşdirilərək modern dünyanın reallıqlarına adaptasiya edilməyə çalışılmışdır.

1.2. Xarici ticarət siyasəti və diversifikasiyasının ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyəti

Xarici ticarət siyasəti konsepsiyası altında dövlətin fərqli vasitələrdən istifadə edərək başqa ölkələrlə ticarət əlaqələrinə bilavasitə təsiri anlaşılır. Xarici ticarət strategiyası dövlətin ümumi iqtisadi strategiyasının önəmli tərkib hissəsidir. Ölkənin qlobal ticarətə müdaxilə etmə həcmindən asılı olaraq liberal ticarət siyasəti və mühafizəkar (proteksionist) ticarət siyasəti ayrılır. Liberal ticarət

siyasətdə dövlət xarici ticarətə minimal müdaxilə strategiyası tətbiq edir və xarici ticarət sərbəst bazar qüvvələri, tələb-təklif indeksində tərəqqi edir. Proteksionist siyasətdə isə ticarət strategiyasının tarif və eləcə də qeyri-tarif vasitələrindən istifadə ilə daxili bazarın xarici rəqabətdən mühafizəsi siyasəti gerçəkləşdirilir. Ölkənin bu və yaxud başqa xarici ticarət strategiyalarını seçməkdə müəyyən bir missiyaları olur ki, bunları da ümumi halda aşağıdakı kimi ayırmaq mümkündür (Aslanov H. H, Məhərrəmov A.M., 2014: s.399):

1. Xarici rəqabətdən qorunma. Dövlət xarici istehsalçılar ilə rəqabət qabiliyyətinə malik olayan yerli sənayeləri qorumaq məqsədilə idxalatı məhdudlaşdırma bilər.

2. İqtisadi artımın təminatı. Dövlət xarici ticarət siyasətindən iqtisadi artım prosesini bir vasitəsi qismində istifadə etməyə çalışır.

3. Bazar natamamlıqlarının aradan götürülməsi. Xarici ticarət daxili bazar strukturunun tərəqqisi məqsədilə geniş həcmdə istifadə olunur.

4. Daxili iqtisadi sabilliyin təmin olunması. Xarici ticarət siyasət məşğulluq problemi və inflyasiya kimi neqativ təmayüllərin aradan qaldırılması məqsədilə istifadə edilir.

5. Dövlət büdcəsinin gəlirlə təmin olunması. Hərdən idxal və ixraca tətbiq olunan çoxsaylı vergitutmalar dövlət büdcəsinin gəlirlərində önəmli paya sahib olur.

6. Xarici bazarlarda monopolist mövqeyinin təmin olunması. Bəzi hallarda xarici ticarət siyasətinin missiyası dünya bazarlarında monopolis mövqe qazanmaq olur.

7. Siyasi və sosial səbəblər. Xarici ticarət strategiyasından ətraf mühitin müdafiəsi, ölkə əhalisinin səhiyyəsinin və ümumilikdə genefondun qorunması vasitəsi qismində istifadə oluna bilər.

Xarici ticarət siyasəti ümumiyyətcə xarici siyasətin tərkib payı olmaqla bilavasitə olaraq onun da missiyalarına xidmət göstərə bilər. Proteksionist meyllərinin tərəqqisi proteksionist təfəkkürün bir neçə növünü ayırmağa imkan yaradır:

Selektiv proteksionizm – bu halda siyasət fərqli ölkə və yaxud əmtəələrə qarşı istiqamətləndirilir; Sahəvi proteksionizm – bu halda müəyyən sektorlar, ilk öncə də aqrar proteksionizm nəzdində kənd təsərrüfatı mühafizə olunur;

Kollektiv proteksionizm – ölkələ ittifaqı tərəfindən bu ittifaqa üzv olmayan başqa ölkələrə qarşı yerinə yetirilən siyasət anlaşıdır;

Gizli proteksionizm – daxili iqtisadi strategiyanın üsulları ilə gerçəkləşdirilən ehtiva edilir.

Xarici ticarətin dövlət müdaxiləsini vasitələri və yaxud alətləri öz xüsusiyyətinə əsasən tarif (gömrük tarifinin istifadə edilməsinə istinadlanır) və qeyri-tarif vasitələrinə (bütün başqa üsulları üsulları özündə ehtiva edir) bölünür.

Tənzimlənmənin qeyri-tarif üsulları kəmiyyət vasitələrinə, gizlin proteksionis metodlara və maliyyə alətlərinə ayrılır.

Xarici ticarət siyasətini gerçəkləşdirərkən təməl istifadə edilən vasitələr tarif vasitələridir. Bu isə gömrük tarifinin ayrı-ayrı formada tətbiq edilməsində təcəssüm edir. Ticarət strategiyasının hansı tərəfinin önəm daşımından əlaqəli olaraq gömrük tarifinin bir-birini bütünləşdirən bir neçə tərəfini ayırmaq mümkündür. Gömrük tarifi şəraitdən asılı olaraq aşağıdakı kimi təyin oluna bilər (Акопова АЕ.С., Воронкова О.Н., Гаврилко Н.Н., 2011: s. 176):

- ticarət strategiyasının və global bazarla qarşılıqlı fəaliyyətdə olan yerli bazarın dövlət müdaxiləsinin alətidir;

- gömrük sərhəddindən keçirilən mallara tətbiq olunan və xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturasına müvafiq olaraq sistemləşdirilən gömrük rüsumları həddinin məcmusudur;

- hər hansı bir əmtəənin ölkə gömrük ərazisindən çıxarılması və yaxud bu zonaya gətirilməsi zamanı verilən gömrük rüsumunun dəqiq dərəcəsidir;

Belə halda gömrük tarifi konsepsiyası gömrük rüsumu konsepsiyası ilə tam üst-üstədir. Gömrük rüsumu gömrük orqanlarının əmtəənin idxal və ixracı vaxtı tutulan və idxal-ixracın təməl şərtlərindən biri hesab olunan icbari ödəmədir.

Gömrük rüsumları 3 təməl funksiyanı gerçəkləşdirir (Хасбулатов Р.И., 2011: ТП, стр. 338):

Fiskal funksiya; bu funksiya həm idxalat, həm də ixracat rüsumlarına daxildir, çünki bunlar dövlət büdcəsinin mənfəət maddələrindən biri qismində çıxış edirlər; Proteksionist (mühafizə) funksiya; bu funksiya idxalat rüsumlarına daxildir, çünki onların yardımı fonunda dövlət milli istehsalçıları istənilməz xarici rəqabətdən müdafiə edir;

Balanslaşdırma funksiyası; bu funksiya ixracat rüsumlarına daxildir, çünki onların dəstəyi ilə daxili qiymətləri həmin və yaxud başqa səbəbdən dünya qiymətlərindən az olan əmtəələrin ixracatının önü alınır.

Bir çox ölkələrdə tariflərin strukturu hazır məhsulun yerli istehsalçılarını müdafiə etsə də xammal və yarımfabrikat idxalatına elə də məhdudiyyət törətmir. Buna tarif eskalasiyasının dəstəyi ilə çatılır. Tarif eskalasiyası, əmtəələrin emal dərəcəsi çoxaldıqca onlara tətbiq olunan gömrük vergi qoymasının həddinin artımı anlaşılır. Xammaldan hazır məhsula doğru irəlilədikcə rüsum həddləri nə qədər çox artarsa hazır məhsul istehsalatçılarının xarici rəqabətdən qorunma həddi bir o qədər çox olur. Tarif dərəcəsi o dərəcədə yuxarı ola bilər ki, idxalatı tamamilə sonlandırır və bu ölkəyə ixracı digər xarici istehsalçılar üçün qeyri-effektiv edə bilər. Bu səbəbdən də ortaya tarifi optimal həddinin təyin edilməsi məsələsi yaranır. Tarifi optimal həddi dedikdə isə əsasən yerli iqtisadi rifahın maksimal səviyyəsini təmin eləyən tarif həddi anlaşılır. İdxalat tarifi özündə daxili bir paradoks daşıyır. Bu paradoks özünü milli istehsalçı və istehlakçıların maraqlarının toqquşmasında göstərir. Bir yəndən istehsalçılar tarifi olmasında maraqlıdırlar. Bu onlara arzu edilməz beynəlxalq rəqabətdən müdafiəyə imkan verərdi. Başqa tərəfdən işdən kənar zamanlarda istehlakçı qismində çıxış edən həmin istehsalçılar idxalat tarifi ilə maraqlı deyillər. Bu səbəbdən ki, idxal tarifi daha az qiymət ilə idxal əmtəəsini qazanmaq imkanını məhdudlaşdırır. Bu paradoks müəyyən anlamda gömrük strategiyasının tarif kvotası adlandırılan aləti vasitəsilə aradan götürülür. Tarif kvotası söylədikdə dərəcələri idxalatın həcmindən asılı dəyişkən gömrük rüsumlarının fərqliliyi anlaşılır: təyin olunmuş kəmiyyət kontekstində gerçəkləşdirilən idxalat zamanı buna baza tarif dərəcəsi tətbiq olunur və əksinə, idxalatın həcmi təyin edilmiş səviyyəni keçdikdə onla əlaqədə daha yuxarı tarif

dərəcəsi tətbiq olunur. Yuxarıda göstəriləndiyi kimi gömrük rüsumlarının bir forması ixrac rüsumlarıdır. İxrac rüsumları ixrac mallarına münasibətdə tətbiq olunur və bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə bu tarif yoxdur. Hətta onun tətbiqinə elə ABŞ-da konstitusiyaya ilə məhdudiyyət qoyulub. İxrac tarifi adətən İEO və keçid iqtisadiyyatlı ölkələr bu tətbiq edir və ənənvi ixrac əmtəələrinə dair olur (Rusiyada Moskva Braziliyada kofe, və s.). Bu cür ölkələr üçün ixracat tarifi aşağıdakı funksiyaları gerçəkləşdirir (Хасбулатов Р.И., 2011: Т II, стр.205):

fiskal funksiya – bu rüsum tətbiq olunması ilə büdcənin xərclər bölməsinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə onun gəlir payına vəsait cəlb edilir; müəyyən İEO-də ixrac tarifi büdcə gəlirlərinin yarısını ehtiva edir;

tarazlıq funksiyası – bu rüsumun yardımı ilə fərqli əmtəələrin daxili tənzim olunan qiymətləri ilə dünya bazarında cari azad qiymətləri arasındakı böyük müxtəlifliklər balanslaşdırılır. Qlobal ticarətin dövlət müdaxiləsinin tarif üsulları ilə birgə, hökumətlər qeyri-tarif üsullarından – maliyyə, kəmiyyət və gizli vasitələrdən də geniş şəkildə istifadə edir. Qeyri-tarif üsullarının əksəriyyətini tariflərdən ayrı olaraq kəmiyyət aspektindən qiymətləndirmək mürəkkəb olduğundan, onları statistikada göstərmək çətindir. Qeyri-tarif üsullarının məhz bu xarakteri ticarət siyasətinin təyin edilmiş hədəflərinə nail olmaq məqsədilə dövlətləri onlardan istifadə etməyə təşviq edir. Qeyri-tarif üsullarının ən çox yayılmış forması kəmiyyət embarqolarıdır. Kəmiyyət məhdudiyyəti söylədikdə ixrac-idxalına icazə verilən malların nomenklaturasını və kəmiyyətini təyin edən qeyri-tarif inzibati formasına ehtiva vurulur. Kəmiyyət məhdudiyyətləri dövlətin birtərəfli şəkildə qəbul etdiyi qərar və hansısa əmtəə ilə ticarəti tənzim edən multitərəfli razılaşma indeksində tətbiq oluna bilər. Kəmiyyət məhdudiyyətlərinə lisenziyalasdırma , kvotalasdırma və ixracatın “kənüllü” məhdudlaşdırılması daxildir. Kəmiyyət məhdudiyyətlərinin ən çox yayılmış tipi kvota hesab olunur. Kvota - əmtəənin ixracını və yaxud idxalını təyin edilmiş müddət ərzində müəyyən olunmuş kəmiyyət və yaxud məbləğ indeksində məhdud edən kəmiyyət qeyr-tarif vasitəsi anlaşılır. Öz fəaliyyət yönünə əsasən kvotalar ixracat və idxalat kvotalarına ayrılırlar. İxracat kvotaları ya təyin edilmiş əmtəə üçün ümumi ixracatda hər bir

ölkənin payını təyin edən beynəlxalq razılaşmalara müvafiq olaraq (OPEK dövlətlərindən neft ixracatı), yaxud da daxili bazarda qıt əmtəələrin ixracatının qarşısını almaq üçün ölkə hökumətləri (90-cı illərin əvvəlində Ukraynada şəkər ixracatı) tərəfindən tətbiq olunur. İdxal kvotaları yerli hökumətlər tərəfindən milli istehsalçıları qorumaq, ticarət tarazlığına çatmaq, daxili bazarda tələb-təklifi tənzim etmək, o cümlədən başqa dövlətlərin ayrı-seçkilik tədbirlərinə qarşılıq kimi tətbiq olunur. Öz əhatə radiusuna əsasən kvotalar qlobal və fərdi ola bilər. Qlobal kvotalar təyin edilmiş müddət daxilində müəyyən əmtəənin idxal-ixracına (həmin əmtəənin hansı dövlətə idxal və yaxud ixrac olunmasından bağlı olmayaraq) əlaqələrə tətbiq olunur. Bu cür kvotaların tətbiq olunmasında hədəf daxili istehlakın zəruri həddinin təminatıdır. Beynəlxalq kvotaların həcmi daxili istehsal ilə əmtəənin daxili istehlakı arasındakı fərq qismində kalkulyasiya olur. Fərdi kvotalar qlobal kvota konseptində təyin edilməklə əmtəəni idxalat və yaxud ixracat edən hər bir dövlət üzrə kvotaın miqdarını əks etdirir . Bu tip kvotalar əsasən ikitərəfli razılaşmalar indeksində tətbiq olunur. Onlar siyasi, iqtisadi və başqa motivlər üçün sıx münasibətlər qurulmuş dövlətlərə əmtəə idxalı və yaxud ixracında təməl üstünlüyü qazanmağa imkan yaradır. Fərdi kvotalar əsasən mövsümi xarakter daşıyır, yəni yerli bazarın dövlət qorumasına daha şiddətli ehtiyac duyduğu hansısa müddət nəzdində tətbiq olunur. Xarici iqtisadi fəaliyyət tənzimlənməsinin başqa bir forması olan lisenziyalaşdırma kvotalaşdırma ilə sıx münasibətdədir. Lisenziyalaşdırma söylədikdə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət qurumları tərəfindən müəyyən vaxta verilən və təyin edilmiş kəmiyyətlərdə əmtəə ixracatına və yaxud idxalatını nəzərdə tutan icazələr vasitəsi ilə tənzim olunması nəzərdə tutulur. Lisenziyalaşdırma kvotalaşdırma gedişatının tərkib hissəsi qismində çıxış edə bilər və o halda onun iqtisadi mahiyyəti kvotalaşdırma ilə bərabər olacaqdır. Bu vəziyyətdə lisenziya yalnızca kvota indeksində əmtəənin gətirilməsinə və yaxud aparılmasına icazə verən sənəd qismində çıxış edir. O cümlədən, lisenziyalar dövlət tənzimlənməsinin sərbəst aləti qismində də çıxış edirlər. Belə halda aşağıdakı dəqiq formaları fərqləndirmək mümkündür(Aslanov H. H, Məhərrəmov A.M., 2014: s. 399):

- birdəfəlik lisenziya – dövlər tərəfindən konkret müəssisəyə bir ticarət əməliyyatının gerəkləşdirilməsi məqsədilə verilmiş və bir il müddətinə qüvvədə olan yazılı halda icazədir;

- təməl lisenziya – il içində bu və yaxud başqa əmtəənin ixrac və yaxud idxalına əməliyyatların sayına limit qoyulmadan verilən icazə anlaşılr;

- qlobal lisenziya – hansısa müddət içərisində kəmiyyət və yaxud dəyər limiti olmadan əmtəənin dünyanın hər hansı ölkəsinə ixracatı və yaxud idxalı üzrə verilən icazə başa düşülür;

- avtomatik lisenziya – ixracçı və yaxud idxalçı tərəfindən müraciət olunduqdan sonra dərhal verilən icazədir. Lisenziyalaşdırma prosesi dünyanın bir çox ölkələri tərəfindən, əsasən də İEOÖ idxalatın dövlət tənzimlənməsi məqsədləri məqsədilə geniş halda istifadə olunur. İEO isə lisenziyalaşdırmadan əsasən kvotanı təsdiq edən sənəd qismində istifadə edirlər. 20-ci əsrin 70-ci illərindən etibarən qlobal iqtisadi təşkilatların proteksionizm təmayülü və onun gerçəkləşdirilməsinin əsas vasitələriylə ciddi şəkildə mübarizəyə başlamaları dövlətləri proteksionist siyasət alətlərinin genişləndirməyə və təzə vasitələrdən istifadə etməyə məcbur etdi ki, bu vəziyyət də ədəbiyyatlarda neoproteksionizm cərəyanı adlanır. Ticarət strategiyasının bundan sonra araşdırılacaq vasitələri neoproteksionizm meylinin effekti altında yaranmışdır. Neoproteksionizm təmayülü ilk dəfə özünü ixracatın “könüllü” məhdudlaşdırılması adlandırılan tədbirlərin gerçəkləşdirilməsində göstərdi. İxracatın “könüllü” məhdudlaşdırılması söylədikdə ticarət tərəfdaşlarından birinin əmtəənin ixracatına kvota qoyulması barəsində rəsmi və yaxud qeyri-rəsmi razılaşma əsasında ixracatın həcmi limitləmək və ən azı genişləndirməmək üçün götürdüyü öhdəlik anlaşılr. Qeyri-tarif üsulları sırasında kəmiyyət limitləri ilə birgə proteksionizmin gizli üsullarını da göstərmək olar. Bu üsullar özündə qeyri-tarif xüsusiyyətləri fərqli çeşidli embarqoları əks etdirir. Bəzi təhlillərə əsasən gizli proteksionozmin bir neçə min tipi vardır ki, bunların da dəstəyi ilə dövlətlər birtərəfli surtdə idxalat və ixracatı məhdudlaşdırırlar. Onların təməllərinin sırasına aşağıdakılar daxildir(Aslanov H. H, Məhərrəmov A.M., 2014: s.399):

- Texniki maneələr – ticarət strategiyasının gizli üsulu olmaqla milli inzibati, texniki, və başqa norma və qaydalar vasitəsi ilə xaricdən əmtəə idxalatının məhdudlaşdırılmasına istiqamətləndirilir.

- Daxili vergi və yığımlar – idxalat əmtəəsinin daxili qiymətini yüksəltməyə və bununla birgə onun daxili bazarda rəqabətliliyini azaltmaya yönəlmiş ticarət strategiyasının gizli üsuludur. Adətən idxal əmtəələrinə tətbiq olunan vergilər çox fərqlidir və bilavasitə (ƏDV, satış vergisi, aksiz vergisi) və yaxud dolaylı olurlar.

- Dövlət alışı nəzdində siyasət – dövlət qurumları və təşkilatlarından müəyyən əmtəələri yalnız milli istehsalçılardan almağı tələb edən kommersion siyasətinin gizli üsuludur. Bu vaxt həmin əmtəələrin idxal əmtəələrindən daha baha ola biləcəyi ehtimalı heç bir funksiya daşımır. Bu cür strategiya əsasən milli təhlükəsizliyin qorunması əhəmiyyəti ilə izah olunur.

- Milli ünsürlərdən istifadə tələbi - sonuncu məhsulun daxili bazarda satılmaq məqsədilə nəzərdə tutulduğu halda bu əmtəənin yerli istehsalçılar tərəfindən istehsal edilməli olan payını qanunvericiliklə təyin edən ticarət strategiyasının gizli üsuludur. Yerli bazarı idxaldan müdafiə edən global ticarətin kəmiyyət və gizli üsulları ilə birlikdə, beynəlxalq ticarət təcrübəsində ixracın genişləndirilməsi üsullarından da geniş şəkildə istifadə olunur. İxracın maliyyələşdirilməsini ixrac-idخال əməliyyatlarının sadə kreditləşdirilməsi və maliyyələşdirilməsindən ayırmaq lazımdır. Dövlət milli istehsalçıların ixracını təşviq etməyi vacib saydığı vəziyyətdə onlara bu və yaxud başqa formada büdcədən subaidiyalar verir. Subsidy yerli istehsalçıların dəstəklənməsinə və idxalatın dolaylı diskriminasiyasına istiqamətlənmiş pul ödəməsidir. Ödəmə xüsusiyyətinə görə subsidiyalar aşağıdakı tiplərə ayrılırlar (Пузакова АЕ.П., 2010: с. 37):

- 1) Bilavasitə subsidiyalar. Bu zaman gerçəkləşdirilən ixrac əməliyyatından sonra ixracçının qazandığı gəlirlə xərclər arasındakı fərqin miqdarı bilavasitə şəkildə onun özünə ödəmə edilir. Bilavasitə subsidiyalara istehsalçıya xarici bazara qoşulduğu zaman ayrılan dotasiya qismində də baxmaq olar. Ancaq, bilavasitə

subsidyalara global ticarət təcrübəsində müsbət baxılmır və onun tətbiq edilməsi ticarət tərəfdaşları tərəfindən qarşılıq tədbirlər ilə sonlana bilər.

2) Dolayı subsidiyalar. Vergi ödəməsi üçün güzəştlərin, bazar faizlərindən az dərəcələrlə borcların verilməsi, sığorta güzəştlərinin, idxal rüsumlarının geri ödənilməsi və s. vasitələrlə ixracçıların gizli şəkildə dotasiyalaşdırılması ehtiva olunur.

Subsidyalar həm idxal ilə rəqabətdə olan əmtəə istehsalçılarına, həmçinin də ixrac üçün ehtiva olunan əmtəə istehsalçılarına ayrıla bilər. Subsidiyalar hər 2 halda istehsalçılar üzrə neqativ xarakterli vergidir, ona görə ki, subsidiyalar onların gəlirlərindən tutulmur və dövlət tərəfindən verilir. Daxili subsidiya ticarət strategiyasının ən gizli maliyyə üsulu olmaqla idxalın məhdudlaşdırılmasına istiqamətləndirilir. Bu zaman ölkə içində istehsal olunan və idxal əmtəələri ilə rəqabət içərisində olan məhsulların istehsalatı büdcə vasitəsilə maliyyələşir. Subsidiyaların başqa bir forması isə ixracat subsidiyalarıdır. İxracat subsidiyası kommersiya siyasətinin qeyri-tarif maliyyə üsulu olmaqla yerli ixracatçılara büdcə ödəmələrini ehtiva. Bu xarici alıcılara malı daxili bazarda var olan qiymətlərdən daha az qiymətlərlə satmağa şərait yaradır və bununla da ixrac təşviq edilir. İxrac kreditləşdirməsi xarici kommersiya siyasətinin qeyri-tarif maliyyə üsulu olmaqla dövlət tərəfindən yerli şirkətlərin ixracının tərəqqisinin maliyyə təşviqini ehtiva edir. İxrac kreditləşdirməsinin aşağıdakı növləri vardır (Пызакoвa AЕ.П., 2010:s.211):

1. yerli ixracçılara subsidiyalaşdırılmış kreditlərin verilməsi – hökumət bankları və yaxud agentlikləri tərəfindən bazar faizlərindən az dərəcələrlə kreditlərin ayrılması;

2. xarici idxalçılara dövlət kreditlərinin verilməsi – bu vaxt idxalçı ölkə kreditin hesabına yalnızca krediti verən ölkənin müəssislərinin əmtəələrini satın alacağı haqqında öhdəlik götürür (bu tip kreditlərə hərdən “bağlanmış” kredit də deyilir);

3. yerli eksportçuların ixrac risklərinin sığortalanması – bu tip risklərə ticarət riskləri (importçunun ödəmə bacarığını itirməsi) və siyasi risklər (importçu ölkənin dövlətinin gözlənilməz tədbirləri) daxildir. Müddətinə əsasən ixrac kreditləri 3

formada olurlar: qısamüddətli – 1 il müddətinə ayrılır və istehlak əmtəələrini, xammalın eksportunun kreditləşdirilməsi üçün istifadə olunur; ortamüddətli – 1 - 5 il müddəti aralığında ayrılır və maşın, avadanlıqların eksportunun kreditləşdirilməsi məqsədilə istifadə olunur; uzunmüddətli – 5 ildən çox müddətə ayrılır və böyük investisiya layihələrinin eksportunun kreditləşdirilməsi məqsədilə istifadə olunur. Dəmpinq ticarət strategiyasının maliyyə qeyri-tarif üsulu olaraq eksport qiymətlərinin normal qiymətlərdən az səviyyəyə salınması metodu ilə əmtəələrin beynəlxalq bazarlara ixracının dəstəklənməsini ehtiva edir. Dəmpinq həm xarici bazarı əldə etməyə çalışan fərqli müəssisələrin ehtiyatları hesabına, həmçinin də eksportçulara dövlət subsidiyalarının ayrılması hesabına gerçəkləşdirilə bilər. Dəmpinq həm global səviyyədə, həmçinin də bir çox dövlətlərin antidəmpinq qanunları vasitəsi ilə qadağan olunmuşdur. Bir çox ölkələr ona tətbiq olunan dəmpinq halını aşkarladığı zaman antidəmpinq rüsumları tətbiq edir. Antidəmpinq rüsumu malın daxili və xarici bazarlar üzrə satış qiymətlərinin fərqi miqdarında təyin edilməklə, import ölkəsi tərəfindən dəmpinq indeksində gerçəkləşdirilən ədalətsiz qiymət rəqabətinin neqativ nəticələrinin aradan qaldırılması üçün tətbiq olunur.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏTİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin inkişafı

Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi onun həm ətraf ölkələrlə, həmçinin də, dünya ölkələriylə iqtisadi və xarici ticarət münasibətlərinin artımına təkan oldu. Ən önəmlisi isə, müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmiz dünyada müstəqil hüquqi və iqtisadi subyekt kimi tanınmağa başladı. Ancaq, əvvəlki illərdə keçmişdə var olmuş bəzi münasibətlərin itirilməsi səbəbi ilə iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi, ticarət sferasında da krizis prosesləri yaşanmağa başladı. Planlı iqtisadiyyatdan bazar təsərrüfatına keçid də həmçinin ölkə iqtisadiyyatına müəyyən çətinliklər yaratmağa başladı. Əsas çətinliklərdən biri isə, yalnızca digər ölkələrlə hansı məhsul və yaxud xidmət formasının ticarətini aparmaqla əlaqəli deyil, həmçinin də nə istehsal etməklə əlaqədar idi. Bu yöndə yalnız Azərbaycan yox, bütün keçmiş Sovet dövlətləri çətinliklərlə mübarizə aparmalı oldular. Çünki, ölkə iqtisadiyyatının bir anda bir iqtisadi sistemdən başqasına keçməsi heç də sadə proses deyil. Bu keçidə nail olmaq məqsədilə, iqtisadiyyatda bir sıra reformlar aparılmalı və onun strukturu rekonstruksiya edilməli idi. Başqa tərəfdən yeni ərsəyə gəlmiş iqtisadi sistem köhnə sistemdən qalmış iqtisadi subyekt və qanunları qəbul edə bilmirdi. Nəticəsində ölkədə istehsal səviyyəsi azalır, keçmiş iqtisadi sistemdən qalmış bir çox fabrik və zavodlar bağlanır, o cümlədən böyük işsizlər ordusu yaranmağa başlayırdı.

Bütün bu situasiyalar isə, sonda yalnız ticarət dövryyəsinə deyil, həmçinin də makroiqtisadi sabilliyə neqativ effekt göstərirdi. Bununla da, ölkədə yeni dövryyəyə buraxılan manatın kursu sürətlə aşağı düşür və inflyasiya prosesi sürətlənirdi. Göründüyü üzrə, belə bir mühitdə, Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşısında dayanan təməl məsələ ilk öncə ölkə iqtisadiyyatında sabillik yaratmaqla birgə həmçinin də bir iqtisadi sistemdən başqasına adlamaqla keçid dövründən ən az zərərlə çıxmaq idi (Abbasov Ç.M., 2005: s.252). Bunun üçünsə, beynəlxalq əmək bölgüsündə ölkə iqtisadiyyatının öz mövqeyini tutması çox zəruri idi. Hal-hazırda ABŞ, Almaniya, Yaponiya və s. kimi bir çox inkişaf etmiş ölkələr də demək olar

ki, cari iqtisadi potensiallarına ilk növbədə qlobal ticarətdə və əmək bölgüsündə hansısa bir sektor üzrə ixtisaslaşmaqla çatıblar. Bu aspektdən yanaşdıqda isə, qlobal ticarətin bəzi müsbət xüsusiyyətləri önə çıxmış olur. Onun təməl üstünlüklərdən biri nisbətən az xərclə daha çox qazanmaq, ölkəyə valyuta mədaxilini artırmaq və rifah formalaşdırmaqdan əlavə, həmçinin də dünya miqyasında sstabilitiyə zəmanət verməsidir.

Hazırda dünya iqtisadiyyatında 1-2 dövləti çıxmaqla qapalı iqtisadiyyata sahib olan ölkə demək olarkı yoxdur. Digər bir tərəfdən, əgər hətta azsaylı qapalı sistemə sahib olan ölkələr var olsa belə, dünya iqtisadiyyatındakı gücləri və payı olduqca zəif həddədir. Tarix qapalı sistemlərin dayanıqlı və stabil olmadığını artıq uzun müddətdirki sübut edib. Qapalı sistemə sahib ölkələr nəinki qlobal ticarətdə geri qalır, həm də öz iqtisadi perspektivlərini də yetərincə gerçəkləşdirə bilmirlər.

Buna misal olaraq Cənubi və Şimali Koreya iqtisadiyyatlarını göstərmək olar. Başqa rəqəmlərdən qapalı iqtisadi sistemlərin dayanıqsız olması ölkənin bir iqtisadi sistemdən başqasına keçidini çətinləşdirir. Ölkə iqtisadiyyatının da 70 il boyunca Sovet iqtisadiyyatının bir parçası olması, onu qapalı hala gətirmişdi. Bu gün isə rəsmi infoqraflara əsasən, 2018-ci ildə Azərbaycan dünyanın 170-dən artıq ölkəsi ilə ticarət münasibətində olmuşdur(www.stat.gov.az, 2018). Bu rəqəm isə, ölkə iqtisadiyyatının dünyaya açıqlıq həddini göstərən faktorlardan biridir.

Ancaq, bütün bunlara baxmayaraq, ölkənin xarici ticarət dövrüyyəsində bir sıra zəif nöqtələr mövcuddur. İlkin olaraq, bu dövrüyyənin əsas bir hissəsini neft və əlaqəli mallar təşkil edir. Başqa tərəfdən isə, ixrac edilən neft məhsullarının da geniş bir hissəsi xammal kimi ixrac edilir.

Bu isə, ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq əmək bölgüsü prosesində hələ də öz mövqeyini ala bilməməsi ilə əlaqəlidir. Bu həmçinin də, uzunmüddətli perspektivdə tək-cə ölkənin xarici ticarətinə deyil, ümumən Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün iqtisadi risklər yarada bilər.

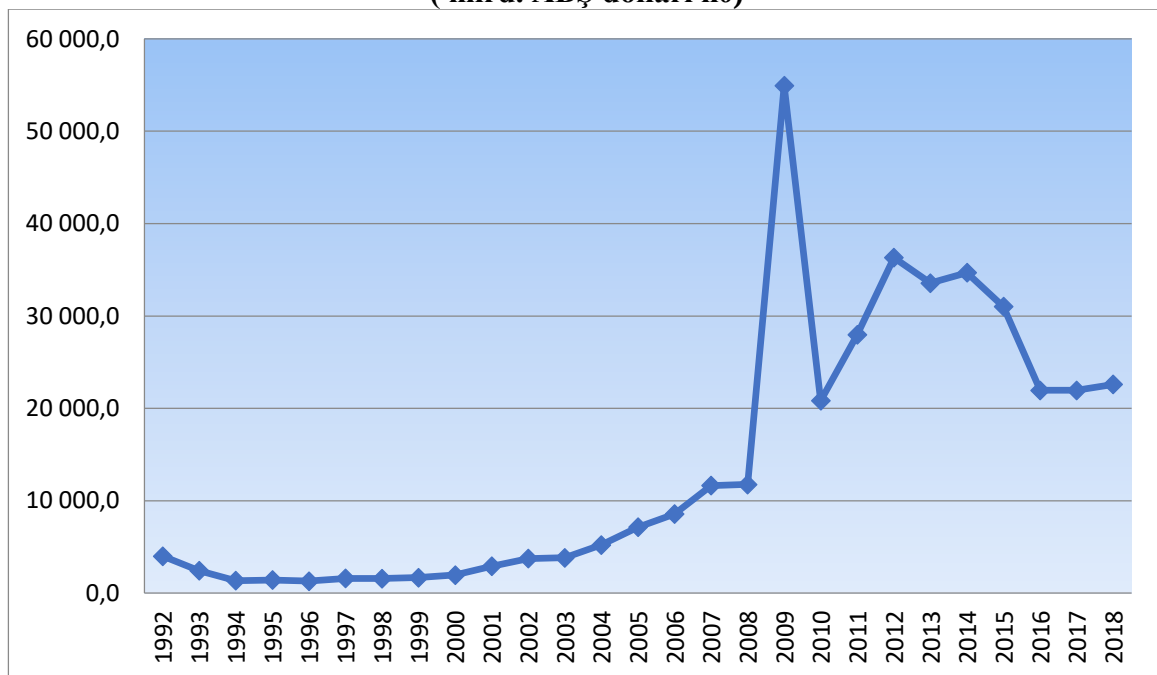
Yuxarıda qeyd olunan problemlər ölkə iqtisadiyyatının qlobal iqtisadiyyata inteqrasiya olunması üçün zəruri əhəmiyyətə sahibdir. Ölkənin dünya iqtisadiyyatında qərarlaşdığı mövqeyi və oynadığı rolu təhlil etmək aspektindən

xarici ticarət dövriyyəsi vacib əhəmiyyət daşıyan konseptlərdən biridir.

Dövlət Statistika Komitəsinin son məlumatlarına istinadən, Azərbaycanın müstəqillik qazandığı 1991-ci ilə nəzərən xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 6 dəfə artmışdır (www.stat.gov.az, 2018). Başqa tərəfdən əgər müstəqiliyin əvvəlki illərində Azərbaycanın mühüm ticarət partnyorları Rusiya və başqa MDB ölkələri idisə, növbəti illərdə bu nisbət Avropa İttifaqı ölkələrinin xeyri yönümündə dəyişmişdir.

Azərbaycanın xarici ticarət tərəfdaşlarının strukturu haqqında sonradan daha geniş danışacağımız üçün ilk öncə xarici ticarət dövriyyəsi həcminə diqqət yetirək.

Diagram 1. 1992-2018-ci illərdə Azərbaycanın ticarət dövriyyəsinin həcmi.
(mlrd. ABŞ dolları ilə)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az, 2018.

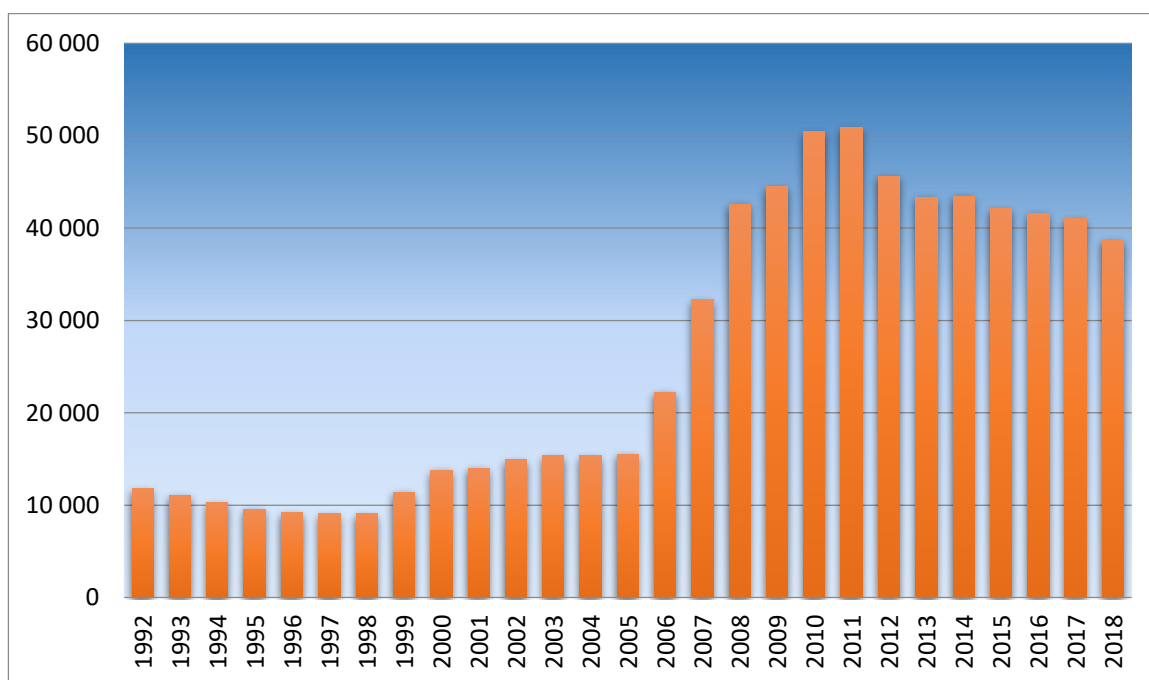
Diagramdan göründüyü üzrə, 1992-ci ildən başlamaqla ticarət dövriyyəsi həcmi kəskin sürətdə azalmış və yalnız 2003-cü il üçün 1991-ci il həddindən 1,21 milyard dollar çox olmuşdur.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, bunun təməl səbəbləri əvvəlki iqtisadi sistemin kollapsı ilə var olan iqtisadi münasibətlərin itirilməsi nəticəsində yerli iqtisadiyyatın ümumilikdə krizis vəziyyətində olması və ölkənin əsas ixracat məhsulu olan neft və təbii qaz ixracının azalması olmuşdur. Belə ki, 1993-95-ci illər arası dövrdə ölkədə ÜDM orta hesabla 18 % azalmışdır(www.stat.gov.az, 2018). Bu isə, təzə müstəqillik əldə etmiş bir ölkə üçün iqtisadi dağıntı demək idi. O

illərdəki iqtisadi şəraiti göstərən başqa bir indikator isə sənaye sahəsindəki tənəzzüllü idi. 80-ci illərlə nisbətdə sənaye istehsalının miqyası 1991-ci ildə 11%, 1992-ci ildə 38%, 1993-cü ildə isə 51%-ə kimi azalmışdı (www.stat.gov.az, 2018).

Bütün bu proseslər isə, şübhəsiz ki, xarici ticarətə öz neqativ effektini göstərməli idi. Sənayedəki diskriminasiyanın əsas səbəblərindən biri onun təməlini təşkil edən neft hasilatının çox sürətlə aşağı enməsi idi. Həmçinin 2009 və 2015-ci illərdə də xarici ticarət dövriyyəsində azalmalar müşahidə olunmuşdur ki, bunun başlıca səbəbi isə dünyada maliyyə böhranlarının yaşanması, neft qiymətlərinin aşağı enməsi və 2015-ci ildə manatın iki dəfə devalvasiyası olmuşdur (www.maliyye.gov.az, 2018).

Diaqram 2. 1992-2018-ci illərdə Azərbaycanda neft hasilatı (milyon tonla)

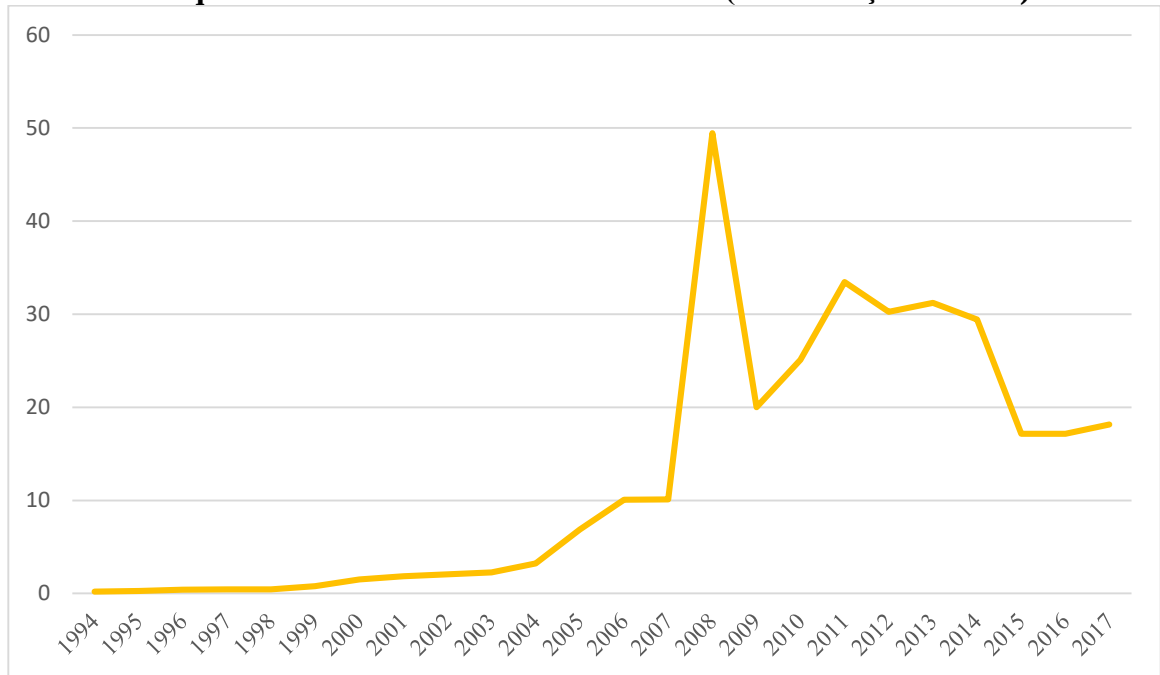

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az, 2018

Diaqramdan göründüyü üzrə, 1992-ci ildə neft hasilatı 5,7%, 1993-cü ildə 12,6%, 1994-cü ildə isə 18,7% azalmışdır. Neft hasilatındakı azalma gedişatı 1999-cu ilə qədər davam etmiş və yalnız həmin il göstərici 1991-ci il göstəricilərindən artıq olmuşdur. Digər bir rəqərsən Azərbaycanın zəngin karbohidrogen rezervlərinə malik olmasına baxmayaraq, o illərdə ölkədəki makroiqtisadi mühit xarici ticarət dövriyyəsinə də neqativ effekt göstərirdi. Bu rezervlərin azad şəkildə hasilatı, o cümlədən ixracı üçün ölkənin maliyyə potensialları mövcud deyildi. Əsrin müqaviləsi indeksində hasil olunacaq neftin ixracı üçün həmçinin də

infrastruktur yox idi. Diaqram 2-də göründüyü üzrə, ilk dəfə 2006-cı il üçün neft hasilatı əvvəlki ilə nəzərən 10,0 milyon tondan artıq olmuşdur. Həmin il neft hasilatının sürətlə artması o cümlədən də, 4 iyun 2006-cı ildə Bakı-Tibilisi-Ceyhan neft-boru xəttinin işə salınması və ilk neft partiyasının elə o tarixdə Ceyhan limanına çatmasıyla əlaqəli idi. İllər üzrə neft ixracatının tempinə birlikdə nəzər salsaq(<https://www.cbar.az/>, 2018):

Diaqram 3. 1994-2017-ci illərdə neft ixracı (mlrd. ABŞ dolları ilə)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az, 2018

Diaqramdan göründüyü üzrə, neft ixracının artım dinamikası bizim 2-ci diaqramda əks olunan xarici ticarət dövriyyəsinin artım dinamikası ilə üst-üstə düşür. Xarici ticarət dövriyyəsi tempində artım əsasən 2003-cü ildən sonra müşahidə olunmağa başlamışdır ki, bu vəziyyəti neft ixracı tempində də görmək olar. Xarici ticarət dövriyyəsi həcmi 1991-ci ildən bəri ilk dəfə 2005-ci ildə 91-ci ildəki göstəricidən yuxarı olmuşdur (www.stat.gov.az, 2018).

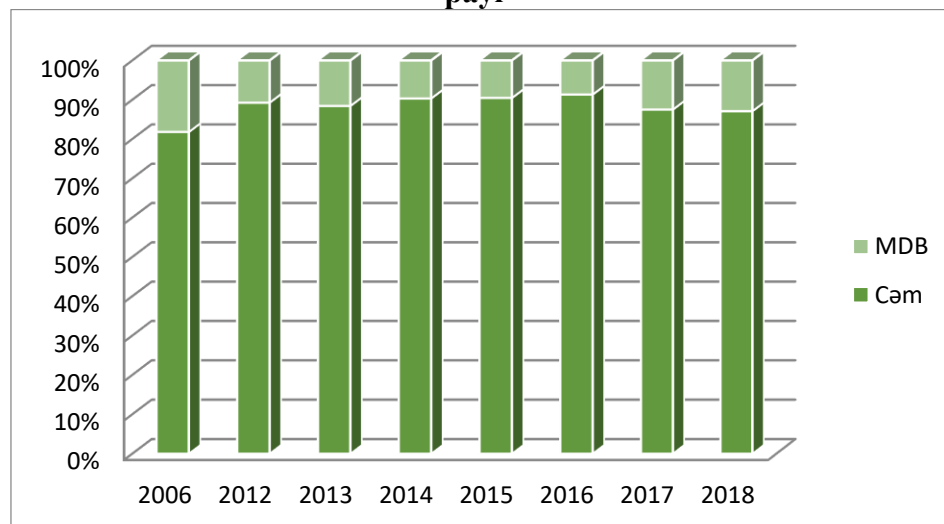
Göründüyü üzrə, neft ixracının müəyyən həddə artımı xarici ticarət dövriyyəsində də artıma eyni dərəcədə təsir göstərir. Təhlillər göstərir ki, neft ixracı ilə xarici ticarət dövriyyəsi arasında müsbət korrelyasiya münasibəti var. Yəni neft ixracatı artdıqca xarici ticarət dövriyyəsi həcmi də müvafiq olaraq artır. Belə çıxır ki, digər amillərin xarici ticarət dövriyyəsinə effektləri nəzərə alınmamışdır.

Bu haqda geniş təsəvvür formalaşması üçün gəlin neft və əlaqəli

məhsullarının xarici ticarət dövriyyəsində olan payına baxaq. Təsadüfi olmamalıdır ki, Azərbaycanın müstəqilliyi zamanında qeydə alınmış ən çox xarici ticarət dövriyyəsi, məhz 2008-ci ildə qeydə alınmışdır ki, diaqramda təsvir olunduğu kimi, neft ixracatının həcmi də o il pik səviyyədə, yəni 28,8 milyard dollara çatmışdır. Bu isə 30,34 milyard ABŞ dollarlıq ümumi xarici ticarət dövriyyəsinin 93%-ni təşkil etmişdir (www.economy.gov, 2018). Ümumiyyətlə isə xarici ticarət əlaqələrində qeyri-neft sferasının payı get-gedə azalmaqdadır. Bu nisbət, birinci dəfə 2000-ci il üzrə neft sektorunun xeyrinə dəyişmiş, son 5 il ərzində isə xarici ticarət dövriyyəsindəki qeyri-neft sektorunun payı, təkrəqəmli ədədə kimi enmişdir. İlk məlumatlara istinadən isə, 2018-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsində qeyri-neft sferasının payı cəmi 3,8% olmuşdur (www.economy.gov.az, 2018). Bu göstərici isə, milli iqtisadiyyatın bütövlükdə neft sektorundan asılılığı deməkdir.

Müstəqillik illərində ölkənin xarici ticarətinin strukturu transformasiyaya uğradığı kimi, onun ticarət tərəfdaşlarının da tərkibi dəyişmişdir. Əgər, müstəqilliyimizin ilk illərində ölkənin önəmli ticarət tərəfdaşlarını MDB ölkələri təşkil edirdisə, bu gün bu nisbət Avropa İttifaqı ölkələri xeyrinə dəyişmişdir.

Qrafik 1. 2012-2018-ci illərdə MDB ölkələrinin Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsindəki payı

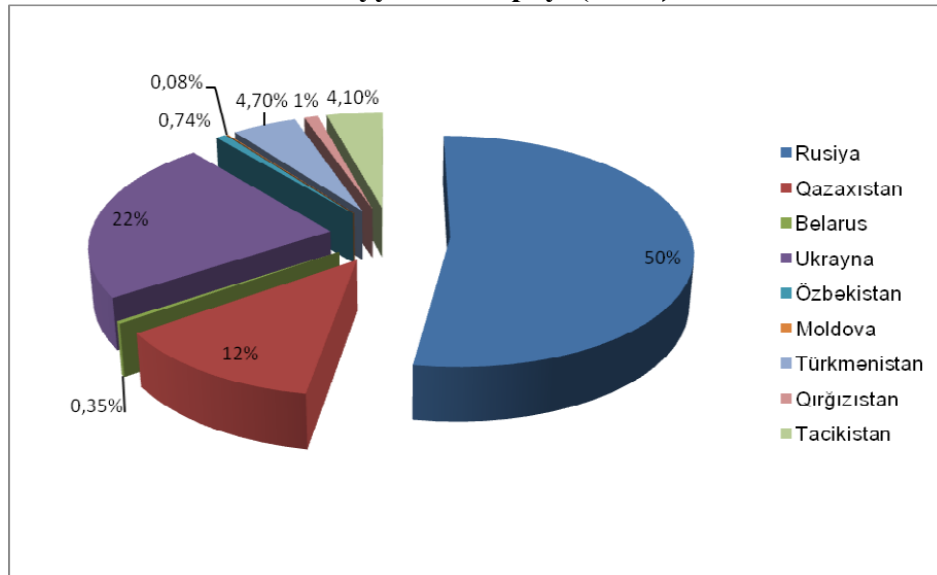
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az, 2018

Qrafik 1-dən göründüyü üzrə, son illər ərzində Azərbaycanın xarici ticarətində MDB ölkələrinin payı get-gedə azalır. Bu onunla əlaqəlidir ki, neft ixracı çoxaldıqca ümumi xarici ticarət dövriyyəsi həcmi də çoxalır ki, bu proses də həmin ölkələrin payının azalması ilə nəticələnir. Çünki, Azərbaycan nefti adətən

Avropa bazarına ixrac edilir. Xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi MDB ölkələri ilə ildən-ilə artsa belə, bu ümumi ticarət dövriyyəsində onun payının azalmasına kəskin təsir göstərə bilmir. 2006-cı ilə nisbətə 2018-ci il üçün MDB ölkələri ilə xarici ticarət dövriyyəsi həcmi, 1,47 dəfə və yaxud 1 milyard 306 milyon ABŞ dolları artmışdır (www.stat.gov.az, 2018). Ancaq, bu ümumi ticarət dövriyyəsində MDB ölkələrinin payının azalması tendensiyasının qarşısını ala bilməmişdir.

MDB ölkələri içərisində Azərbaycanla ən geniş ticarət dövriyyəsinə malik ölkə Rusiyadır. Rusiyanın ölkəmizin ticarət dövriyyəsindəki payı təqribi 50%-dir (www.stat.gov.az, 2018). Başqa MDB ölkələrinə nəzərən Rusiyanın daha çox üstünlüyə sahib olma səbəbi Rusiyanın ölkəmizin aqrar məhsulları üzrə geniş bazara malik olmasıdır. Azərbaycanla Rusiya arasındakı keçmiş indeksli mövcud olan iqtisadi-ticari münasibətlər də bu dövriyyənin artımında əsas rol oynayır. Eləcə də Rusiyada yaşayan 2 milyondan çox Azərbaycan vətəndaşının da bu dövriyyənin artmasında müsbət rolu var. Bu aspektdən, Rusiya Azərbaycan üçün vacib strateji iqtisadi məkandır.

Diagram 4. 2006-2010-cu illərdə Rusiyanın və digər MDB üzvü ölkələrin Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsindəki payı (faizlə)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az, 2018

Diagram 4-dən göründüyü üzrə, Azərbaycanın MDB ölkələri ilə olan ticarət dövriyyəsinin yarıya kimisi Rusiyanın payına düşür. Bütün bu məsələlərə həm də, Rusiyanın MDB-də ən iri iqtisadi qüvvə olması da effekt göstərir. Təsadüfi

olmamalıdır ki, Rusiya tək Azərbaycanın yox, başqa MDB üzvü olan dövlətlərin ticarət dövriyyəsində də önəmli xüsusi çəkiyə sahibdir. Bu ölkənin əhali və ərazi aspektindən dünyadakı güclü ölkələrdən biri olması da onu bir iqtisadi məkan və bazar kimi cəlbəedici edir. Amma, son zamanlarda xüsusən də Azərbaycanın neft sahəsinə xarici neft şirkətlərinin geniş həcmli sərmayə qoyuluşlarından sonra ölkənin xarici ticarət dövriyyəsində Avropa İttifaqı dövlətlərinin xüsusi çəkisi artmağa başlamışdır. Bu tendensiya Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin işə başlamasından sonra xüsusən artmışdır.

Hal-hazırda Azərbaycanın ən iri ticarət tərəfdaşları arasında Avropanın və dünyanın mühüm ölkələrindən biri olan İtaliya da vardır. Ümumən Azərbaycanla Avropa İttifaqı dövlətləri arasında xarici ticarət dövriyyəsinin miqyaslı 2 dəfəyə qədər artmışdır (www.euneighbours.eu/az/east/eu-in-action/stories/azrbaycan-v-avropa-ittifaqi-25-illik-mkdasliq-v-glcy-baxis, 2018).

Hazırda Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin bəyanatına istinadən, Aİ Azərbaycanın təməl ticarət partnyotlarından biridir. Aİ və Azərbaycan arasındakı olan əməkdaşlıq çox vacib bir amildir. Belə ki, ölkəmiz iqtisadiyyat həmçinin dövlət idarə sisteminin modernləşməsi tərəfindən gənc ölkədi. Avropa mövcud olan ticarət təcrübəsi, maliyyə yardımı, nou-hau kimi texnologiyalar olmadan çətin ola bilər. Ümumiyyətlə 1999-cu ildə Aİ ölkənin ticarətinin 1/3 hissəsinin payına sahibdir və həmin andan bəri artan bir tendensiyadır. Qeyd olunmalıdır ki, 2 tərəf arasındakı ticarət həcmi 2008-də (Aİ-nin payı 53,88% - 29,58 mlrd) pik səviyyəyə çatmışdır. (www.anl.az/download/meqale/azerbaycan/azerbaycan_avqust2009/88374.html, 2018).

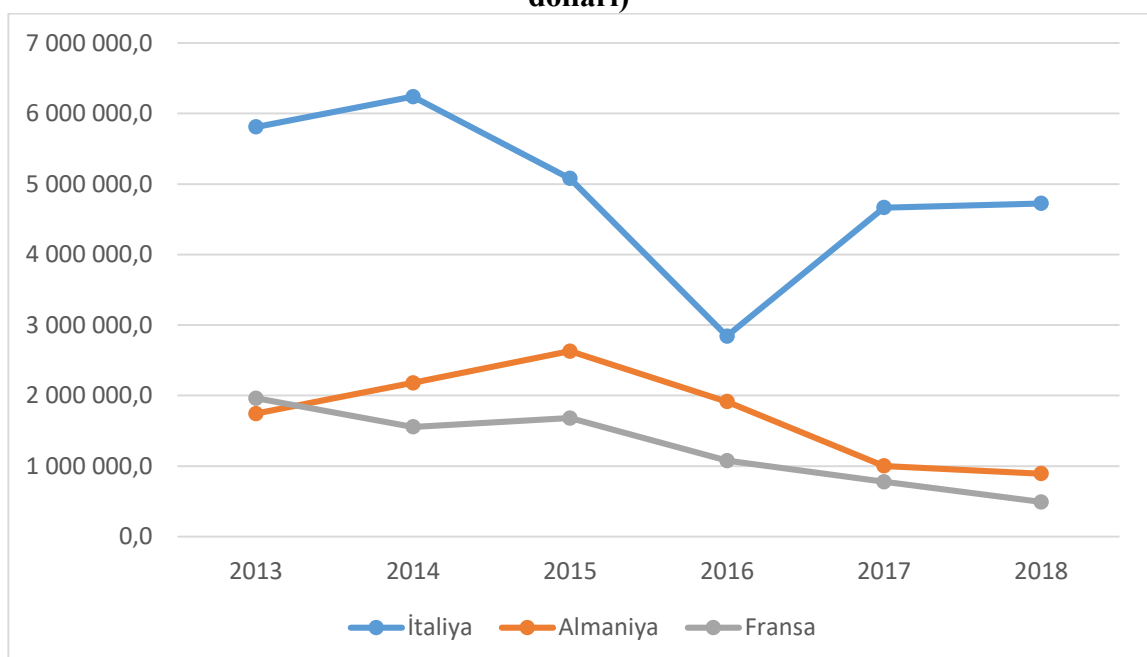
2016-cı ildə isə mövcud olan nəticələrə baxsaq, Aİ-nin ölkəmizdəki ümumi ticarətdə payı 34,94% (6,18 milyard ABŞ dollar) olmuşdur. Bundan əlavə, Aİ-nin ölkənin ümumi ixracındakı payı 1999-cu ildən etibarən hər il 26% -dən çox olmuş və 2016-cı ildə 43.23% -ə çatmışdır. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın Avropaya ixrac miqyası azalmışdır. Məsələn, 2014-cü ildə ixrac 10,77 milyard dollara nəzərən 2015-ci ildə 37,38 % azalaraq 6,76 milyard dollar səviyyəsinə çatmışdır. Ölkənin Aİ-dən idxalı 2016-cı il üçün 26.05% -ə və yaxud 2.23 milyard dollara çatmış və 2015-ci ilə nəzərən 24,51% azalmışdır[36]. Qeyd olunmalıdır ki,

Azərbaycanın ümumi idxalatında Aİ-nin ən çox payı (35,14% -3,77 milyard ABŞ dolları) 2013-cü ildə qeydə alınmışdır (www.euneighbours.eu/az/east/eu-in-action/stories/azrbaycan-v-avropa-ittifaqi-25-illik-mkdasliq-v-glcy-baxis, 2018).

Ümumiyyətcə, Aİ-nin ümumi ixracda yüksək payı, ancaq nisbətən aşağı idxalat səviyyəsinə sahib olması faktiki sürətdə, Azərbaycana Aİ ilə ticarət profisti yaradır. 2016-cı il üzrə ölkənin ümumi ticarət üçün profisiti 2,15 milyard dollar təşkil etmişdir. Bu pulun 1,74 milyard ABŞ dolları Aİ ilə ticarətin payına təsadüf edir. Bu səbəbdən ölkənin ticarət profistinin 81,98% -i Aİ ilə ticarətin nəticəsində formalaşır ki, bu isə Azərbaycanda istehsal edilən neft və təbii qazın təqribən 30% -i anlamına gəlir (www.stat.gov.az, 2018).

BMT Beynəlxalq Ticarət Statistika Bazasına əsasən, 2017-ci il üçün sürtkü yağları və mineral yanacaqlar və əlaqəli vəsaitlər ölkənin Aİ-a etdiyi ümumi ixracın 96.94 %-ini (5.96 milyard dollar) yaradarkən, 2018-ci il üçün bu məhsulların payı 98.00 % təşkil etmişdir (11,46 milyard dollar). 2018-ci ildə yalnız 0,98 % (60,78 milyon dollar) və 2017-cü ildə 0,25% (29,60 milyon dollar) təşkil edən kimya sənayesi məhsulları və əlaqəli vəsaitlər təqib etmişdir (www.euneighbours.eu/az/east/eu-in-action/stories/azrbaycan-v-avropa-ittifaqi-25-illik-mkdasliq-v-glcy-baxis, 2018).

Qrafik 2. Azərbaycanın seçilmiş Aİ ölkələri ilə xarici ticarət dövriyyəsi dinamikası (ABŞ dolları)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az, 2018

Azərbaycanın Aİ-a ixracında üçüncü sırada çıxış edən mallar: qida və canlı heyvan malları, 2018-ci ildə 0.83 % (51.63 milyon dollar) və 2017-ci ildə 0.33 % (40.42 milyon dollar) olaraq gerçəkləşmişdir. Başqa tərəfdən, Azərbaycanın Aİ-dən idxalatı daha çoxşaxəlidir. Aİ-dən olan idxalatın ən geniş payını 2018-ci il üzrə 52,73% (1.56 milyard dollar) və 2017-ci ildə 41,83 faiz (1,29 milyard dollar) nəqliyyat vasitələri ilə olmuşdur. 2018 və 2017-ci illər üçün adətən materiallara görə təsnifləşdirilən istehsal məhsulları ikinci yerə yerləşdirilmişdir və Aİ-dən olan idxalatın uyğun olaraq 20,72 % (0,60 milyard dollar) və 15,62 % (0,49 milyard dollar) olmuşdur . Başqa məhsullar isə 10% -dən az faizə malik olmuşdur (www.stat.gov.az, 2018).

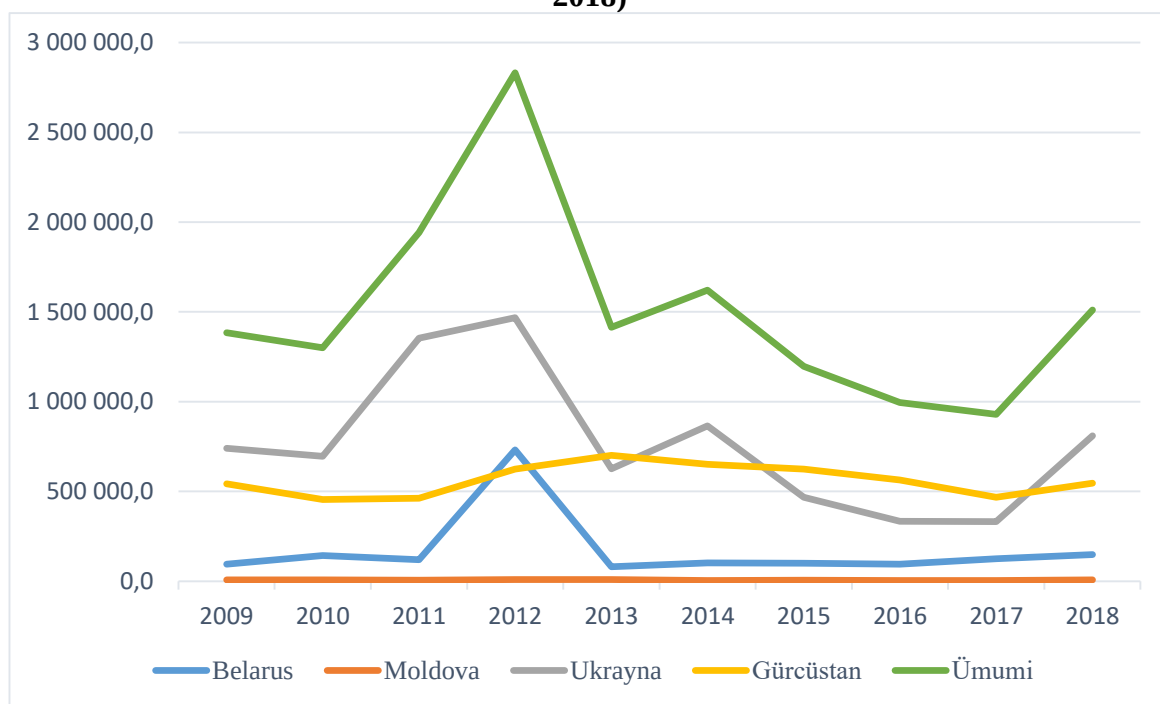
Qrafikdən görüldüyü üzrə 2018-ci ildə İtaliyanın 4,74 milyard dollar (2017-ci il üzrə ticarət həcmi 4,65 milyard dollar) ticarət dövriyyəsi ilə ən iri ticarət partnyorumuz olduğu görünür. 2018-ci il üzrə bu indikator Azərbaycan ilə Aİ arasındakı ümumi ticarət həcmnin 30,66% -ni (2017-ci ildəki 29,33%) təşkil etmişdir (www.stat.gov.az, 2018). İtaliyanı təxminən 16,35 % (0.88 milyard dollar) və 10,42% (0,48 milyard dollar) ilə müvafiq olaraq Almaniya və Fransa izləmişdir. Bununla da, Azərbaycan bu üç ölkəylə vacib ticarət artıqlığı yaratmışdır (2016-cı il üzrə 1,79 milyard dollar). Bu rəqəm bütöv Aİ ölkələri ilə ölkəmizin ümumi ticarət profistindən artıqdır.(Qrafik 2)

Digər aspektdən, 2016-cı il üçün Azərbaycanın, Rumıniya, Estoniya, Sloveniya, Latviya, Litva, Finlandiya, Slovakiya, Yunanıstan, Hollandiya, Danimarka, Macarıstan, Bolqarıstan, Belçika, Polşa, Böyük Britaniya və İsveç ilə ticarət defsiiti olmuşdur. Lakin bu dövlətlərin hamısı Azərbaycanın ümumi ticarət həcmi 1% -dən aşağısını təşkil edir.

Aşağıdakı qrafikdən (Qrafik 3) görüldüyü kimi son on ildə Azərbaycanın Şərqi Tərəfdaşlığı (ŞT) ölkələriylə xarici ticarət dövriyyəsində bir sıra dalğalanmalar yaşanmışdır.Ən böyük miqyaslı ticarət dövriyyəsi 2012-ci il üçün olmuşdur ki, ŞT ölkələriylə ticarət dövriyyəsi həcmimiz 2,9 milyard ABŞ dolları keçmişdir. Ancaq sonradan ölkədəki iqtisadi krizisin təsiriylə də bu ölkələr ilə ticarət dövriyyəsi azalmışdır. Bu situasiyada Ukraynada baş tutan siyasi

qarşıdurmaların də böyük payı olmuşdur(2018). ŞT-a qoşulmağımıza baxmayaraq diaqramdan göründüyü üzrə Moldova ilə xarici ticarət münasibətlərimiz hələ də zəifdir. Lakin son maliyyə ilin indikatorları bu ticarət dövryyəsi meylinin artmasını deməyə əsas verir (<https://azvision.az/news/131673/serq-terefdasligi-nedir-ve-bize-ne-teklif-edir-%E2%80%93-tehlil.html>, 2018).

Qrafik 3. Azərbaycanın ŞT ölkələri ilə xarici ticarət dövryyəsi (min. AZN) (2009-2018)

Mənbə: <https://azvision.az/news/131673/serq-terefdasligi-nedir-ve-bize-ne-teklif-edir-%E2%80%93-tehlil.html>, 2018

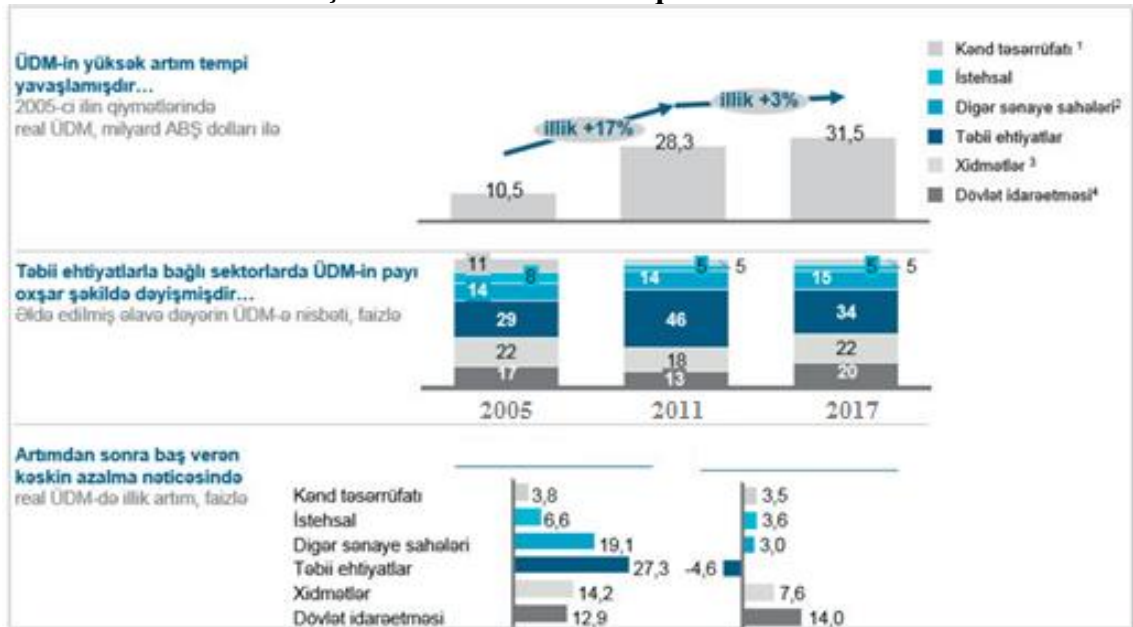
2.2. Xarici ticarətin sektorlar üzrə təhlili

2005-2010-cu illərdə Azərbaycan qazanılmış neft gəlirlərinin bir hissəsinin iqtisadiyyata yönəldilməsi sayəsində yüksək iqtisadi tərəqqiyə nail olmuşdur. Dövr üçün iqtisadiyyatın orta artım tempi 15,9 % olmuşdur ki, bu dünya üzrə analoji indikatorlardan 11,9 %, İEOÖ üzrə uyğun göstəricidən 10,7 %, MDB ölkələri üçün uyğun göstəricidən isə 12,7 % yüksəkdir (www.stat.gov.az, 2018).

Neft sahəsində orta illik iqtisadi artım tempi 24,8 %, qeyri-neft sahəsində isə 11,8 % olmuşdur. Diqqət çəkən hissə ondan ibarətdir ki, qeyri-neft sahəsinə edilmiş irihəcmli sərmayələr sektorun önəmli artımına imkan yaratmışdır. 2011-ci ildən etibarən ölkədə iqtisadi artımın təməl hərəkətverici faktoru neft sektorundan

qeyri-neft sektoruna yönəlmiş , 2010-2018-ci illər üçün neft sahsində 2,8 %-lik geriləmə olduğu təqdirdə, qeyri-neft sahəsi 8,8 % artmaqla, ümumi 3 %-lik iqtisadi artıma nail oluna bilmişdir (<https://www.worldbank.org>, 2018).

Şəkil 2. Sektorlar üzrə iqtisadi artım

Mənbə: Dünya Bankı, <https://www.worldbank.org>, 2018

Yüksək dinamikalı iqtisadi artım makroiqtisadi stabilliyin daha da qüvvətləndirilməsinə imkan yaratmışdır. Dünya İqtisadi Forumunun raportuna əsasən, Azərbaycan 2018-ci il üçün 143 ölkə arasında makroiqtisadi şəraitin keyfiyyət göstəricisinə əsasən 2008-ci illə müqayisədə 26 pillə irəliləyərək 19-cu pillədə, dövlət büdcəsi tarazlığının ÜDM-ə nisbəti indikatoruna görə 6 pillə irəliləyərək 25-ci pillədə, milli gəlirin ÜDM-ə nisbətinə əsasən 19-cu yerdə, toplam dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətinə əsasən isə 22-ci yerdə qərarlaşmışdır (www.ssp.gov.az, 2018). İqtisadi artımın analizi göstərir ki, qazanılmış makroiqtisadi satabillik və rifah üzərində neft faktorunun effekti hələ də vacibdir. Yuxarı neft qiymətləri dövründə tsiklik iqtisadi strategiya iqtisadi artımın dövlət ehtiyacından asılılığını artırmışdır. Əsas çağırışlardan biri qismində iqtisadi artımın dövlət tələbi üstündən davamlı xüsusi tələb üzərinə dəyişdirilməsi öz vacibliyini qoruyub saxlayır.

Gerçəkləşdirilmiş sıçrayışlı iqtisadi artım modeli dinamik şəkildə “kapital akkumulyasiyası” spesifikasiyalı olmuş, nəticə etibarilə ölkədə genişhəcmli və

modern sosial–iqtisadi infrastruktur formalaşmışdır. Azərbaycan bu dövr içində dünyanın dinamik tərəqqi edən Cənub–Şərqi Asiya dövlətlərində gerçəkləşdirilmiş “dövlət kapitalizmi” tərəqqi modelindən istifadə etmişdir. Bu model xarakterli makroiqtisadi strategiyanın ən aktiv kanalı isə fiskal siyasət olmuşdur. Genişhəcmli neft gəlirlərinin dövlət hesabına iqtisadiyyata yönəldilməsinin təməl xətti kimi məhz dövlət büdcəsinin sərmayə xərcləri çıxış etmişdir. 2011-ci ilə kimi iqtisadi artımın təməl hərəkətverici faktoru ənənəvi neft sahəsi olsa da, 2011-2018-ci illərdə artıma əhəmiyyətli töhvə qeyri-neft bölmələrindən formalaşmışdır (www.economy.gov.az, 2018).

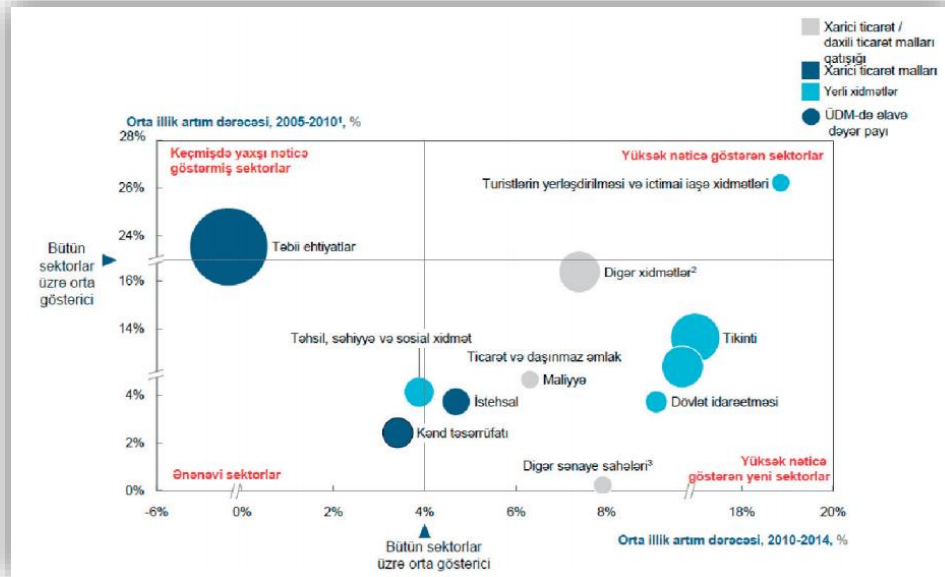
Dövlət Statistika Komitəsinin göstəricilərinə görə, 2018-ci il üçün qeyri-neft bölməsində 6,8 faiz, tikinti sektorunda 8,7 faiz, xidmət sektorunda 7,5 faiz artımı qeydə alınmışdır. Bu bölmələrin ÜDM-dəki paylarının analizi göstərir ki, təbii resurslar 2018-ci ildə iqtisadi artıma 36 % töhvə vermiş, 2-ci yerdə isə 13 %-lik templə tikinti sahəsi olmuşdur (www.economy.gov.az, 2018). 2018-ci il üçün iqtisadi artımın sahələr üçün analizi göstərir ki, dinamik dövlət kapitalizmi sayəsində qeyri-neft ÜDM-in 80 %-ə yaxın hissəsi, məşğulluğunsə 60 %-ə qədər hissəsi qeyri-kommersiya sektorunda istehsal olunmuşdur.

Qeyri-neft ÜDM-də qeyri-ticari bölmələr olan sosial və başqa xidmətlər 27 %, tikinti sektoru 20 %, ticarət sektoru 12 %, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı 6 % təşkil edir. Bu dövr ərzində qeyri-neft ÜDM-in toplam 7 %-i qeyri-neft sənayesinin sayəsində formalaşmışdır. 2018-ci ildə aqrar sahədə əsəyə gətirilmiş əlavə dəyər ÜDM-in 7 %-ni təşkil etsə də, dövlət üzrə məşğul əhalinin 36,8 %-i bu bölmənin payına düşmüşdür(www.stat.gov.az, 2018).

Aqrar təsərrüfatda yüksək məşğulluq indikatoru mülkiyyətində pay torpaqlarına malik olanların məşğul əhali qismində nəzərə alınmaları hesabına baş tutmuşdur. İqtisadiyyatın strukturunda dinamik dövlət kapitalizminin başqa təsiri özünü xüsusi sektorun dövlətin sərmayə fəaliyyəti ilə rəqabətə qoşulmasının rentabelli olmamasında nəzər saxlayır. Bunun da nəticəsi kimi özəl sahibkarlığın daralması prosesi baş verir. Bu baxımdan, Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin iqtisadiyyatımıza töhvəsini qeydə almasaq, iqtisadiyyatda özəl sektorun

payının artırılması vacib çağırış olaraq qalır.

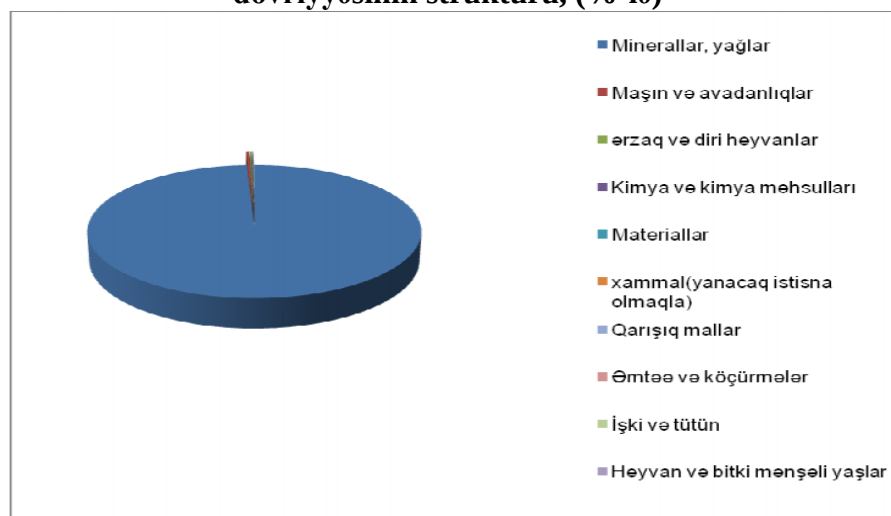
Şəkil 3. Sektorların iqtisadi artım həddinə əsasən qruplaşdırılması

Mənbə: Dünya Bankı, <https://www.worldbank.org>, 2018

Qeyri–ticari sahələr üzrə artımın tsiklik həssaslıq dərəcəsini, dövlət maliyyəsindən maksimal asılılığını və nəhayətində, qlobal dəyər zəncirinə bütünləşmək üçün potensialların zəif olmasını nəzərdə tutaraq, ticari sektorların tərəqqi etdirilməsi, özəl sahibkarlıq fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Diaqram 5. 2018-ci ildə Azərbaycan və Avropa İttifaqı arasındakı ticarət dövriyyəsinin strukturu, (%-lə)

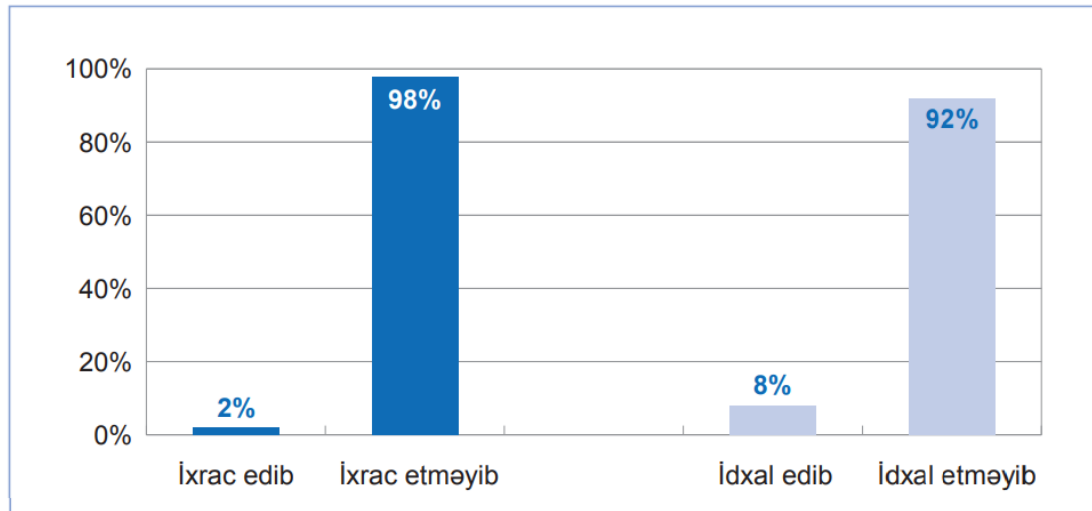
Mənbə: <https://bakuresearchinstitute.org/az/analysis-of-main-problems-facing-azerbaijans-non-oil-exports/>, 2018

Diaqramdan da göründüyü üzrə, Azərbaycanla Aİ ölkələri arasındakı ticarət dövriyyəsinin əhəmiyyətli hissəsini minerallar, yəni ki neft məhsulları tutur. Qeyri-neft məhsullarının payının aşağı olması həmçinin də, Azərbaycanın qeyri-neft sahəsində istehsal olunan məhsulların Aİ standartlarına cavab verməməsi ilə əlaqəlidir. Bu isə, ölkənin eksport potensialına neqativ effekt verir. Başqa tərəfdən, Azərbaycanın DTT-da iştirakçı olmaması da Avropa bazarına çıxış imkanlarını məhdudlaşdırır. DTT-yə üzvlük Azərbaycan üçün təkcə 600 milyonluq Avropa bazarına çıxış imkanı daşıyır. O cümlədən, düşündükdə, dünya ticarətinin 96%-dən çox hissəsi bu qurumun payına düşür bu halda Azərbaycanın bu quruma üzvlük məsələsi demək olar ki, global bazara çıxış perspektivi deməkdir. Başqa rəqursdan , artıq bir çox əvvəlki post sovet ölkələri uzun müddətdir ki DTT iştirakçısıdır. Bu isə, o anlama gəlir ki, Azərbaycan üzvlük prosesində gecikərsə bu gələcəkdə həmçinin də MDB ölkələriylə olan xarici ticarət dövriyyəsi həcminə neqativ effekt edə bilər. Çünki, DTT-yə üzvlükdən sonra həmin ölkələr iştirakçı olmayan ölkələrə qarşı qurumun qoyduğu yeni standartlarla çıxış edə bilərlər ki, bu situasiyadan isə ən çox Azərbaycanın qeyri-neft bölməsi təsirlənəcəkdir. Bu aspektdən DTT-yə üzvlük prosesinin çevikləşdirilməsinə ciddi tələb var. Başqa tərəfdən, Azərbaycan DTT-yə üzvlük prosesinə cari vəziyyətdə də hazır olmalıdır. Çünki, bu quruma daxil olan an rəqabətə davamlı malların istehsalı çox önəmlidir. Bu aspektdən qeyri-neft sektorunun potensialı və rəqabətqabiliyyətli sektorlarının üzə çıxarılması və ilkin mərhələdə onlara yardım edilməsi çox önəmlidir.

Kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) subyektlərinin də o cümlədən, xarici ticarətdə payının artırılması həm ixracat həm də idxalat rəqursundan geniş əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, bu, xammal ilə müqayisədə emal edilmiş malların ixracatını artırır, başqa tərəfdən isə, yerli bazara daxil olması mümkün olmayan, ya da məhdud kəmiyyətdə və keyfiyyətdə daxil olan əmtəələrin ölkəyə gətirilməsi vaxtı ərsəyə gələn çətinlikləri aradan götürə bilər. Dövlətin xarici ticarət fəaliyyətinin dəstəklənməsinə və sərbəstləşdirilməsinə istiqamətləndirilmiş cəhdlərinə baxmayaraq BMK-ın apardığı sorğu anketi göstərmişdir ki, KOS-ların və fərdi sahibkarlıqla məşğul olanların xarici ticarətdə payı nisbətən az səviyyədə

qalmaqdadır. 2.9-cu diaqramdan göründüyü üzrə, KOS-ların və fərdi sahibkarların 98,2 faizi hər hansısa eksport, 92,2 faizi isə import əməliyyatı aparmamışdır (www.taxes.gov.az, 2018).

Qrafik 4. BMK sorğusu: sorğunun nəticələrinə əsasən son 12 ay içində idxal və yaxud ixrac əməliyyatları etməmiş FS və KOS-ların faizi

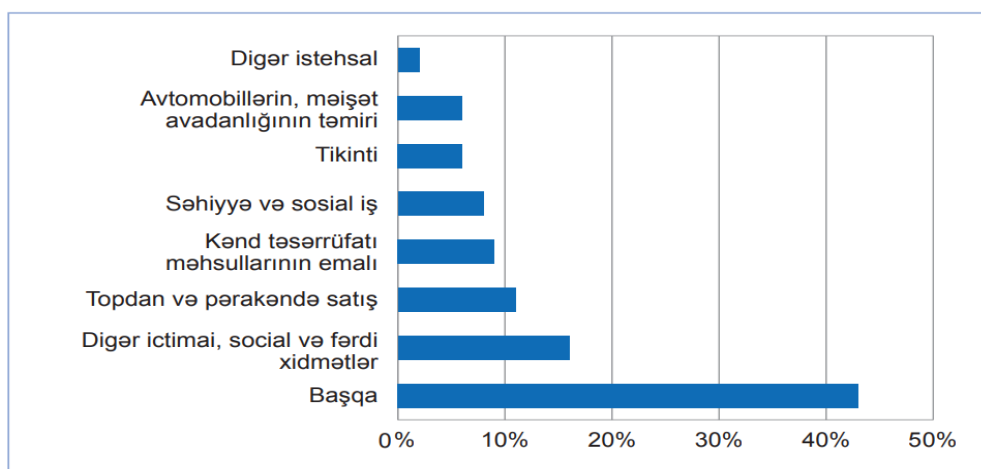

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az, 2018

Fərdi sahibkarların və KOS-ların bir çoxu idxal-ixrac fəaliyyətləri ilə məşğul olmağı vacib saymırlar. Onların fikrinə görə daxili bazarda fəaliyyət etməklə onlar idxal-ixrac fəaliyyətindən qazanacağı qədər mənfəət əldə edə bilirlər. Ancaq fərdi sahibkarların və KOS-ların az bir hissəsi çətin idxal-ixrac və gömrük nəzarəti prosedurlarını xarici ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olmamaqlarının təməl səbəbi qismində göstərmişdir. İdxal-ixrac prosedurlarının çətinliyinin xarici ticarətlə məşğul olan təşəbbüskarların xərclərini artıran təməl faktor olmasını nəzərə alsaq, bunu bir çox sahibkarların xarici ticarətdə çıxış etməyi məqsəduyğun saymamalarının təməl səbəbi kimi göstərmək olar. Bu hal xarici ticarət bazarının müəyyən bir iştirakçılarının əlində cəmləşməsinə gətirir ki, bunun da əsas səbəbi iri firmaların daha divesifikativ məhsullara sahib olduqlarına görə xarici ticarətlə əlaqəli xərclərini əvəzləşdirə bilmələridir. Bu, o cümlədən yalnız limitli sayda ixracatçıların (əsasən iri KOS-lar) xarici ticarətin effektiv aparılması üçün vacib olan inzibati prosedurlar haqqında kifayət qədər məlumatının və vacib nüfuzlu münasibətlərinin olmasını göstərir. Bununla belə KOS-ların import əməliyyatlarında iştirakı ixracata nəzərən bir qədər çoxdur. Bu təməl etibarı ilə

idxal edilən mallara tələbatın yüksək olması və onun limitli sayda böyük idxalçılar tərəfdən tam ödənilə bilməməsi ilə əlaqəlidir. Amma KOS-ların idxal əməliyyatlarında iştirak dərəcəsi artsa belə, rəsmi statistikada nümayiş olunduğu kimi xarici ticarət adətən böyük iştirakçılarla məhdudlaşır. Sorğunun nəticələri əsasında, son 12 ay içində idxal əməliyyatları yerinə yetirmiş KOS-ların əksəriyyəti təməl etibarıyla sosial və fərdi xidmətlər (17 faiz), topdan və pərakəndə satışla (12 faiz) məşğul olurlar (2.10-ci diaqram).

Qrafik 5. 2018-ci ildə idxal əməliyyatları göstərmiş sahibkarların fəaliyyət sektorları

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az, 2018

BMK sorğusundan göründüyü üzrə, fərdi sahibkarların və KOS-ların xarici ticarətdə passiv iştirakı adətən idxal-ixrac prosedurlarının çətinliyindən qaynaqlanır. Dəqiq olaraq bürokratik məhdudiyyətlər və korrupsiya çətin və transformativ gömrük qanunvericiliyi, hədsiz bürokratiya, mübahisəli gömrük qərarları, idxal - ixrac məhdudiyyətləri, maliyyə ehtiyatlarının çatışmamazlığı və cari maliyyə ehtiyatlarına çıxışın mürəkkəbliyi ticarət xərclərini çoxaldır və fərdi sahibkarların və KOS-ların xarici ticarət aparması qarşısında ciddi ziddiyət və maneələr yaradır.

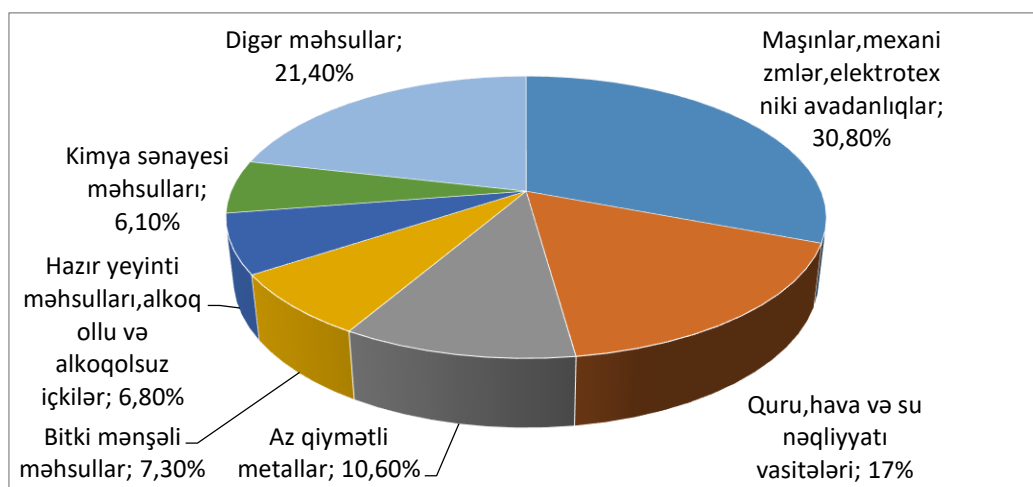
2.3. Qeyri-neft sektoru üzrə ixrac sahəsində problemlər

Yüksək ixrac imkanlarına malik olmasına baxmayaraq qeyri-neft bölməsi ölkə iqtisadiyyatında cəmi 5,0 %-lik bir paya malikdir və bu sektorun real imkanlarına heç də uyğun deyil. Heç bir qeyri-neft bölməsi sahəsinin ixracdakı

özl çəkisi 1,0 %-ə belə çatmır, baxmayaraq ki əvvəllər maşınqayırma, kimya, toxuculuq və k/t sahəsinin önəmli çəkisi olmuşdur (www.stat.gov.az, 2018). Buna görədir ki, xarici ticarət dövriyyə həcmi qlobal iqtisadi böhran və ona adekvat olaraq neftin qiymətinin azalması səbəbindən aşağı düşmüşdür.(Əlavə 2: s.83)

Əlavə 2, cədvəl 1- də göründüyü üzrə ölkə eksportunda təməl yeri mineral məhsulların ixracatı ümumi eksportun 97.2 %-ni təşkil edir. Ölkənin mineral əmtəə siyahısında isə təməl yeri neft və neft malları tutmaqdadır. Bununla ixracda qeyri-neft bölməsi 3 %-dən aşağı paya malikdir. Bir çox iqtisadçıların fikirlərinə görə qeyri-neft bölməsinin istehsalında, idxal və ixracında bəzi problemlər vardır. Həqiqətən də, hökumət qeyri-neft bölməsini inkişaf etdirməlidir. Azərbaycanın irəli perspektivdə tək çıxış yolu budur. Ancaq qeyri-neft bölməsinin istehsal etdiyi əmtəələr çox zaman standart və keyfiyyət aspektindən özünün dünyadakı analoqlarıyla rəqabət apara bilmir. İdxal edilən və Azərbaycanda analoqu mövcud olan məhsullar daha ucuz olduğundan istehlakçılar onu almağı üstün tuturlar. O cümlədən iş adamları bu məhsulların ölkədə istehsalı əvəzinə onların importu və ticarətiylə məşğul olurlar (<https://bakuresearchinstitute.org/az/analysis-of-main-problems-facing-azerbaijans-non-oil-exports/>,2018). Əlavə 2, cədvəl 2-yə nəzər yetirsək, ölkə idxalında təməl yeri elektrotexniki avadanlıqlar, mexanizmlər, maşınlar, quru, su və hava və nəqliyyatı vasitələri, aşağı qiymətli metallar və onlardan yaradılmış məmulatlar tutmaqdadır.

Diagram 6. 2018-ci ildə əmtəə qrupları üçün xarici ticarət dövriyyəsi paylanması

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az, 2018

Ümumi şəkildə 2018-ci ildə qeyri-neft sektorun ixracatının təşviqi yönündə iqtisadi reformlar davam etdirilmişdir. Bu sektora kreditlərin həcmi zaman keçdikcə artmaqdadır. Qeyri-neft bölməsində özəl təşkilatların fəaliyyətinə köməkliyin edilməsi aşağıdır. Buna görə özəl sektorun tərəqqisini stimullaşdıran və rəqabət şəraitini təkmilləşdirən institutlara fokusun artırılması vacibdir. Ölkə importdan asılılığın maksimal həddə aşağı salınması, gündəlik tələbat mallarıyla özünü təmin etmək məqsədilə qeyri-neft sənayesində rəqabətçil sənaye məhsullarının istehsal edilməsinin yardım görməsi lazımdır. Ölkənin ixracat qabiliyyətinin çox şaxələndirilməsi, o cümlədən yerli ehtiyat və xammal ilə işləyən, həmçinin də ixrac yönümlü məhsullar istehsal edən iri sənaye komplekslərinin təsisinə stimullazasiya aşağıdır. Bu məqsədlə biznes şəraitinin effektivliyinin artırılması, xarici və milli sərmayələrin həcmnin artırılması, yerli sahibkarlar üzrə tədris və maarifləndirmə sisteminin inkişafı lazımdır.

Azərbaycanın geniş resurs gəlirləri əldə etməsi tarixi çox qısa vaxtda (10 ildən azca çox) olsa da, bu vaxt periodu iqtisadiyyatın “resurs lənəti” riskiylə üzləşməsinə bəş etmişdir: qısa müddətdə təbii ehtiyat iqtisadiyyatının büdcədə payı 75%-ə kimi, ixracda özəl çəkisi 91%-ə kimi artdı, təbii ehtiyatların 97%-dən çoxunun toplandığı Bakı aqlomerasiyasının iqtisadiyyatımızda payı 80%-i ötmüşdür (<http://www.agro.gov.az>, 2018).

2014-cü ilin sonlarından etibarən dünya bazarlarında xam neftin dinamik ucuzlaşması, 2015-16-cı illər dövründə Azərbaycanın öncəki 5 illə nisbətdə təbii ehtiyat gəlirlərini orta hesabla 4-5 dəfə itirməsi iqtisadi böhrandan nəticə çıxarmaq üzrə bir siqnal olmuşdur. Son 50 il ərzində dünyada “resurs lənəti” ilə əlaqəli saysız-hesabsız akademik tədqiqatlar aparılıb, onun fəsadlarını göstərən canlı nümunələr paylaşıb, ancaq təhlükə öz qapısını döyəcəlməyəne kimi heç bir iqtisadiyyat yanlış yolda olduğu barəsindəki mülahizələri qəbul etmək istəməyib.

Bu aspektdən Azərbaycan ixracının şaxələndirilməsi, qeyri-resurs valyuta mədaxilinin çoxaldılması son dərəcə vacibdir. 2015-ci ildə manatın qısa müddət ərzində dəyərini 2 dəfədən artıq itirməsi onu göstərdi ki, yerli valyutanın kursunu təbii ehtiyat gəlirləri asılılığından azad etmədikcə iqtisadiyyatda uzunmüddətli

davamlı tərəqqini, o cümlədən makroiqtisadi stabilliyi təmin etmək mümkün olmayacaqdır(<https://bakuresearchinstitute.org/az/analysis-of-main-problems-facing-azerbaijans-non-oil-exports/>, 2018).

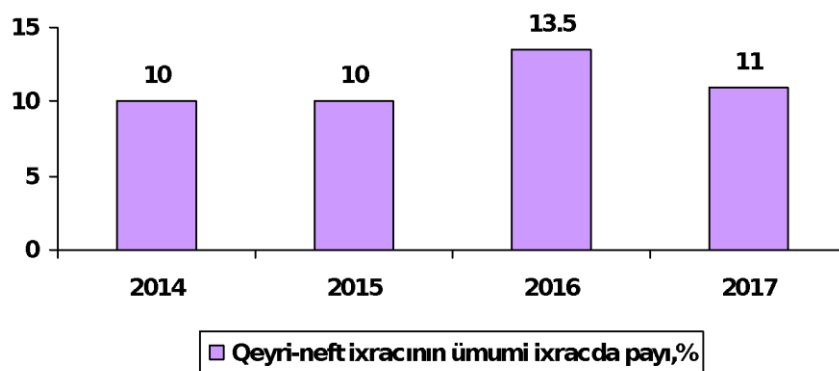
1-ci problem: seçim (çəşid) məhdudluğu. Xarici ticarət statistikasına nəzər saldıqda ixrac edilən məhsulların seçim sayı ilk baxışdan çox görünür. Beləki 2018-ci il üzrə 6 ticarət kodu indeksində ölkədən xaricə 13.813 mlrd. dollar dəyərində 1185 adda məhsul eksport olunub (kalkulyasiyaya yalnızca eksport dəyəri 1000 dollardan artıq olan məhsullar daxil edilib). Amma həmin il üçün ixracın ümumi həcmnin 96.6%-i və yaxud 13.335 mlrd. dolları 29 adda məhsulun payına düşmüşdür. Həmin məhsullardan 5-i neft, 24-ü isə qeyri-neft bölməsi ilə əlaqəlidir. Digər bir sözlə, ixrac səbətinə aid olan 2.7% növdə mal az qala bütöv ixracın 98%-ni təmin edir(www.stat.gov.az, 2018). (Əlavə 3: s.84)

Əlavə 3, Cədvəl 2-də göstərilmiş məhsul çeşidinə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, ixracda ən çox paya sahib 31 məhsulun 10-u metallurgiya sənayesini, 8-i kənd təsərrüfatını, 5-i neft sənayesini, 3-ü kimya sənayesini, 2-si qida sənayesini ehtiva edir.

Bu faktlar Azərbaycan ixracının məhsul müxtəlifliyi aspektindən diversifikasiya imkanının hələki son dərəcə məhdud olduğunu nümayiş etdirir.

2-ci problem: həcm qıtlığı. 2017-ci il üzrə ölkənin qeyri-neft eksportunun həcmi 1.539 mlrd. dollar olub ki, bu ölkənin ümumi ixracının cəmi 11%-nə bərabərdir.

Qrafik 6: Qeyri-neft ixracının ölkənin ümumi ixracında payının dinamikası, (ümumi ixraca nisbətən faizlə)

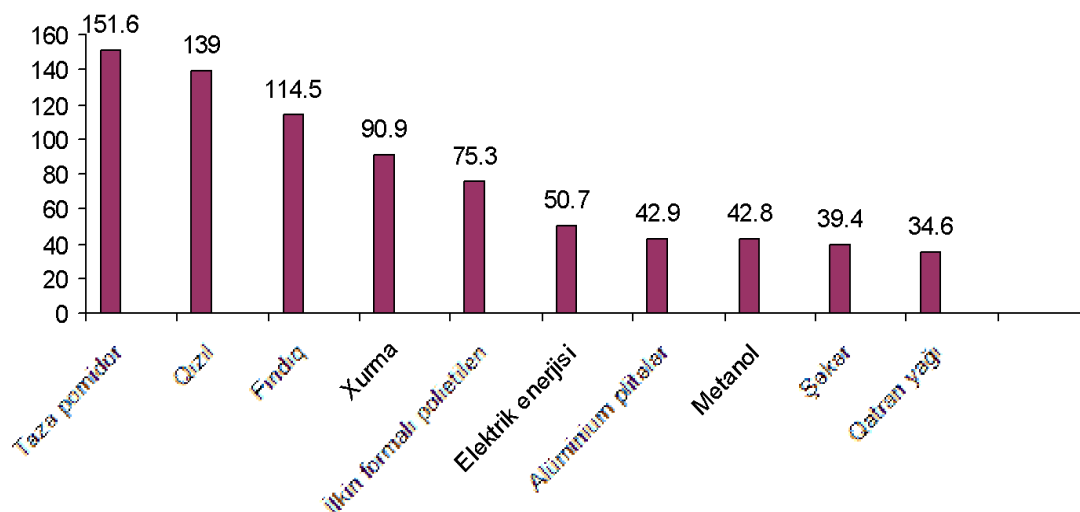
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az, 2018

Qrafik 6-dan göründüyü üzrə, 2014-2017-ci illər arasında qeyri-neft ixracının ümumi ixracdakı payında önəmli transformasiya baş verməmişdir. Əgər 2014-cü il üzrə neft-qaz sektorundan başqa sektorlara dair məhsulların məcmu ixracdakı payı 10% oluşdusa, 2017-ci il üzrə bu göstərici 11% təşkil etmişdir.

2017-ci ildə qeyri-neft eksportunun məbləği 2015-ci ilə nəzərən 150 mln. ABŞ dolları (11%), 2016-cı illə nisbətdə 300 mln. dollar (23%) artsa belə, 2014-cü il göstəricisindən 175 mln. dollar (10%) aşağıdır(www.stat.gov.az, 2018). Konflikt orasındadır ki, dünya bazarında xam neftin dəyər azalması səbəbindən neft-qaz məhsullarının eksportundan mədaxilin azalması ilə birlikdə qeyri-neft ixracının də dəyərində azalma müşahidə edilmişdir və buna iqtisadi aspektdən əsaslı cavab tapmaq çox müşkuldür.

Digər maraqlı nüans: ixracın zəif şaxələndirilməsi özünü orda göstərir ki, ixrac həcmnin təməl hissəsi (təqribən 90%-i) bir sahədə (neft-qaz) cəmləşib. Digər aspektdən, qeyri-neft ixracında 1150 çeşiddən çox məhsul çıxış etsə də, 2017-ci ildə bu sahədən ixracın 72%-dən bir qədər azı (1.095 mlrd. dollar) cəmi 24 adda qeyri-neft məhsulu hesabına formalaşmışdır.

Qrafik 7: 2017-ci il üzrə qeyri-neft ixracında ən çox paya sahib 10 məhsul əsasında ixracın dəyəri, (mln. dollarla)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az, 2018

Paralel olaraq, qeyri-neft ixracında ən yuxarı paya sahib 10 məhsul sektor üzrə ixracın 51,5%-ni təmin etmişdir (781.8 mln. dollar).

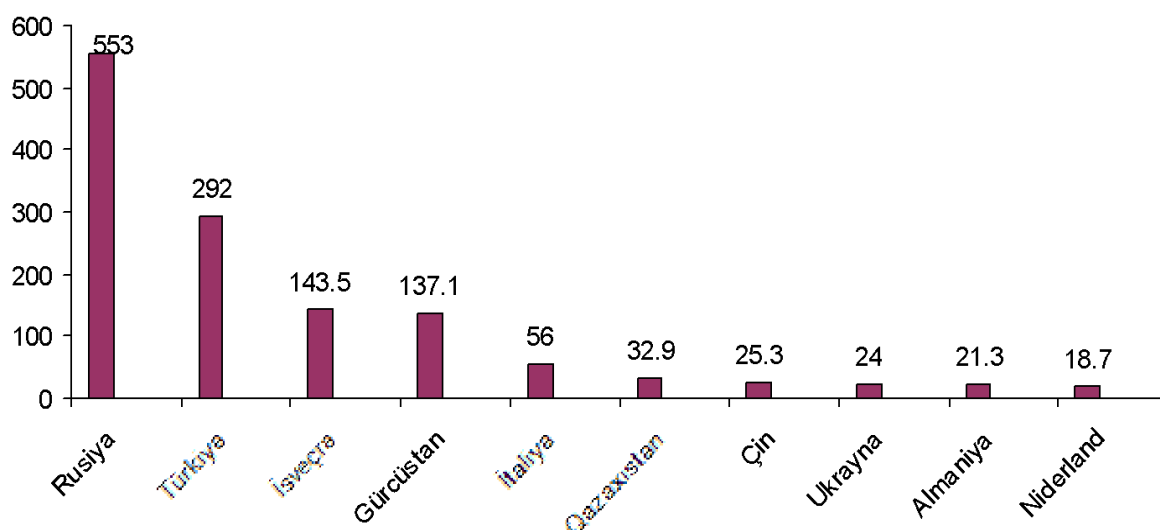
Qrafik 7-dən göründüyü üzrə, ilk beşlikdə olan malları çıxmaq şərti ilə qeyri-neft sektorunda müxtəlif məhsullar üçün ixrac dəyəri elə də çox deyil. Bu sahədə ixracın bir məhsuldan asılılıq dərəcəsinin ən yuxarı göstəricisi 10% təşkil etmişdir (151.6 mln. dollarlıq ixrac dəyəriylə təzə pomidor).

Qeyri-neft ixracını əsəyə gətirən məhsulların təqribən 94%-i (1200-dən bir qədər az məhsul növü) üçün eksportun orta dəyəri 500 min ABŞ dolları və yaxud daha aşağı olmuşdur (Mənbə: www.stat.gov.az, 2018).

3-cü problem: coğrafi məhdudiyyət. Azərbaycan üzrə qeyri-resurs məhsul üçün ixracın yalnız həcmnin artırılması yox, ixrac coğrafiyasının diversifikasiyası da strateji önəmə sahibdir. Ölkələr krizis və fəlakətlərdən sığortalanmamışdır. Bu aspektdən ixracın daha geniş coğrafiyaya bölüşdürülməsi ixracçı ölkəni idxalçı ölkənin qarşılaşa biləcəyi potensial təhlükə və risklərdə sığortalayır.

2018-ci il üzrə Azərbaycanın 186 ölkəylə xarici ticarət münasibətləri olub, ancaq ölkənin qeyri-neft ixracının təqribən 78%-i 5 ölkə – Rusiya, İsveçrə, Türkiyə, Gürcüstan və İtaliya hesabına təmin olunmuşdur (www.newtimes.az/az/relations/2732/, 2018).

Qrafik 8. 2018-ci il üzrə qeyri-neft ixracında ən çox paya sahib 10 ölkə (mln. dollarla)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az, 2018

İxracda ən yuxarı paya sahib 10 ölkə isə 2018-ci il üzrə Azərbaycanın ümumi ixracatının təqribən 85%-ni təmin etmişdir. Bu nüans ölkə ixracının coğrafi

aspektədən çox aşağı səviyyədə şaxələnməsinin göstəricidir. Qeyri-neft bölməsinin elə məhsulları mövcuddur ki, bu məhsullar ixracın ilk 10-luğuna aid olan 1 və yaxud 1 dövlət tərəfindən alınır. Məsələn, 2018-ci il üzrə təzə pomidorun 99.8%-i Rusiyaya, qızıl bütöv kütləsi İsveçrəyə, fındığın 72%-i İtaliya və Rusiyaya, xurma məhsulunun 93 %-i Rusiyaya, elektrik enerjisinin 88%-i Gürcüstan və Rusiyaya eksport olunmuşdur (www.newtimes.az/az/relations/2732/, 2018).

Azərbaycanın qeyri-neft ixracının bir dövlətdən (Rusiya) asılılıq həddi 35%-ə, 3 ölkədən (Rusiya, İsveçrə və Türkiyə) asılılıq həddi 66%-ə yaxındır ki, bu da kifayət qədər yuxarı (şaxələndirmə aspektindən yüksək riskli) indikatorlardır.

4-cü problem: texnoloji məhdudiyyət. Beynəlxalq praktikada məhsulların texnoloji səviyyəsinə və çətinliyinə istinadən tətbiq edilən təsnifat (aşağı, orta-aşağı, orta-yüksək və yüksək texnoloji dərəcə) nəzərə alınsa, ölkəmizin ümumi ixracının (neft-qaz məhsulları da daxildir), demək olarki, hamısı 3 və 4-cü kateqoriyalı (aşağı və orta-aşağı) texnoloji qrupa daxildir. Bu təsnifata görə, aşağı texnoloji kateqoriyaya qida məhsullarının (içkilər də daxildir), toxuculuq sənayesinin, tütün məmulatlarının, geyim əşyalarının, kağız və kağız məmulatlarının, dəri və dəri məmulatlarının, mebelin, emal prosesindən keçməyən hər tip xammalın istehsalı aiddir. Xarici ticarət statistikasına əsasən apardığımız təhlillər göstərir ki, 2018-ci il üzrə Azərbaycanın ümumi ixracının orta hesabla 93-95%-i, qeyri-neft ixracının isə 51-55%-i məhz aşağı səviyyəli texnoloji qrupa daxil olan məhsullardan ibarət olmuşdur(<https://bakuresearchinstitute.org/az/analysis-of-main-problems-facing-azerbaijans-non-oil-exports/> , 2018)

Orta-aşağı texnoloji kateqoriyada emal edilmiş kauçuk və plastik məmulatları, neft məhsulları, metallurgiya sənayesi məhsulları daxildir. Bu kateqoriyalı məhsulların Azərbaycanın ümumi ixracındakı payı 3-5%-dən, qeyri-neft ixracında isə 37-40%-dən artıq deyildir.

Orta-yüksək və yüksək dərəcəli texnoloji qrupa maşın və avadanlıqlar, kimya sənayesi məhsulları, tibbi və stomatoloji avadanlıqlar, elektrik cihazları, avtomobillər, silah və başqa hərbi məmulatlar, hava nəqliyyatı və kosmik sənaye

ilə əlaqəli cihaz və avadanlıqlar, dərman sənayesi ilə əlaqəli məhsullar daxildir. Kimya sənayesi və silahlarla əlaqəli məhsulların müəyyən həcmdə eksportunu nəzərə alsaq, bu qruplar indeksində məhsulların Azərbaycanın ümumi ixracındakı payı ən yaxşı

vəziyyətdə 1-2% aralığında dəyişə bilər.

5-ci problem: ixracatçı qıtlığı. Rəsmi statistika xarici ticarət münasibətlərində minlərlə təsərrüfat subyektinin çıxış etdiyini deyir. Ancaq açıqlanan məlumatlardan müşahidə olunur ki, 2018-ci ildə ölkənin bütöv qeyri-neft ixracının 55%-ə yaxını (823 mln. dollar) 20 şirkət tərəfindən formalaşdırılmışdır. Həmçinin, ilk 10 müəssisənin ümumi ixracdakı payı 32%-dən bir qədər az olmuşdur. Bu situasiya ixrac gəlirlərindən çox aşağı sayda biznes subyektinin bəhrələnmə bildiyinə, bu gəlirlərin sahibkarların arasında qeyri-taraz bölünməsinə bariz şəkildə nümayiş etdirir (<https://bakuresearchinstitute.org/az/analysis-of-main-problems-facing-azerbaijans-non-oil-exports/>, 2018)

6-cı problem: özəl sektorun məhdud imkanları. Azərbaycanın neft-qaz bölməsinin ixrac gəlirləri dövlət tərəfindən inhisarlaşdırılmışdır. Həmçinin, qeyri-neft ixracında da dövlət bölməsinin önəmli payı var. Məsələn, 2018-ci ildə ümumi qeyri-neft eksportunun təqribən 1/3-i (500 mln. ABŞ dollarına yaxın) dövlət bölməsinə məxsus olmuşdur. Özəl sektorun buradakı payı təxminən 66% ətrafında (1 mlrd. ABŞ dollarından bir qədər artıq) dövr edir. Üstəlik, özəl sektora dair qeyri-neft ixracatının 33%-i (354 mln. ABŞ dolları) ixrac dövriyyəsi üzrə ilk onluqdakı şirkətlərin payına düşmüşdür(<https://www.cbar.az/> - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Statistik göstəriciləri, 2018).

Ölkə iqtisadiyyatında qeyri-neft bölməsinin həm idxal, həmçinin də ixrac əməliyyatlarına təsir göstərən faktorlar olduqca müxtəlifdir. Bu əhəmiyyətli faktorlardan biri idxal mallarına tətbiq edilən orta gömrük rüsumu dərəcələridir. İxracımızda özəl sektor payının az olmasının ciddi səbəbləri mövcuddur. Özəl sahə Azərbaycanın ixrac prosesində aşağı, idxalında isə daha yuxarı paya sahibdir. Xarici ticarət sferasında aparılmış reformlara baxmayaraq, daha çox təşəbbüskarın xarici ticarətdə çıxışının stimullaşdırılması üzrə ixrac-idxal prosedurlarının

təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Çətin və məşəqqətli idxal-ixrac prosedurları təşəbbüskarlar üçün maneə yaradır. Belə ki, hansısa bir idxal-ixrac əməliyyatını yerinə yetirmək məqsədilə sahibkarlar çoxsaylı sənədlərin yığılmasından və ayrı-ayrı dövlət qurumları ilə münasibət saxlamaqdan ibarət olan çətin prosesdən keçməyə məcbur olurlar. Həmçinin nəzarət orqanlarında inzibati maneələr vardır ki, bu da sahibkarların idxal və ixrac əməliyyatlarında üzləşdikləri ziddiyyətləri daha da çətinləşdirir. Azərbaycanda xammal və yarımfabrikat məhsullar üçün tariflər (9%) tam emal olunmuş məhsullar üçün tariflərdən çoxdur. Qanuna riayət edən müəssisələr, idxal olunmuş malın (xammal və yarımfabrikatların) nə vaxt istifadə ediləcəyindən əlaqəli olmayaraq məhsul ölkənin gömrük ərazisinə keçdiyi vaxt ƏDV və gömrük rüsumları ödəməlidir. Ödənilmiş rüsumların geri qaytarılması üzrə səmərəli prosedur olmamasına və ƏDV-nin geri qaytarılma proseduru çox çətin olduğuna və Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft bölməsi üzrə idxal-ixracın cari vəziyyətinin analizi və qiymətləndirilməsi olmadığı üçün, sahibkarların bir çoxu xammal və yarım fabrikatların idxal edilməsindən çəkinir. Səbəb olaraq isə idxal edilmiş xammal və yarımfabrikatların istifadəsiylə istehsal edilmiş son məhsul qiymətinin idxal edilmiş eyni tipli tam emal olunmuş məhsulun qiymətindən çox ola biləcəyi ehtimalıdır. Bu isə nəticədə qanun çərçivəsində işləyən sahibkarların xarici ticarət ilə məşğul olmaq təşviqini aşağı salır. KOS subyektlərinin xarici ticarətdə çıxışının artırılması həm ixrac həmçinin də idxal aspektindən böyük önəm daşıyır. Belə ki, bu, xammalla nisbətdə emal edilmiş malların ixracatını artırır, başqa tərəfdən isə, ölkə bazarına daxil olması mümkün ola bilməyən, ya da məhdud kəmiyyət və keyfiyyətlə daxil olan məhsulların ölkəyə gətirilməsi zamanı ərsəyə gələn çətinlikləri aradan götürə bilər. Dövlətin xarici ticarətin dəstəklənməs və sərbəstləşdirilməsinə istiqamətlənmiş cəhdlərinə baxmayaraq BMK-ın apardığı sorğu bizə nümayiş etdirmişdir ki, KOS-ların xarici ticarətdə iştirakı aşağı həddə qalmaqdadır.

III FƏSİL. QEYRİ-NEFT SEKTORU ÜZRƏ İXRACIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

3.1. Ölkədə ixracın artırılması istiqamətində aparılan islahatlar

Son dövrlərdə hökumətin bütün sferalarda olduğu kimi, xarici əlaqələrin təşkili prioritetində də aparılan inkluziv islahatlar ölkəmizin global ticarətdəki amplusunu artırıb, o cümlədən də qeyri-neft bölməsinin tərəqqisi, sahibkarlıq və sərmayə şəraitinin yaxşılaşdırılması, idxal-ixrac əməliyyatlarının dinamik və aydın şəkildə gerçəkləşdirilməsi və tranzit imkanlarının gücləndirilməsində vacib rol oynamışdır.

Reallaşdırılan davamlı islahatlar sayəsində yaradılan güclü iqtisadi perspektiv dünyada gedən mürəkkəb geosiyasi proseslər fonunda milli iqtisadiyyatın permanent tərəqqisini təmin edir, bölgələrin sosial-iqtisadi tərəqqisində önəmli rol oynamışdır. Son dövrlərdə ölkəmizdə modern iqtisadi mühitin tələblərinə müvafiq olaraq diversifikativ və ardıcıl islahatlar gerçəkləşdirilir, qeyri-neft ixracının artırılması məqsədilə kompleks təşviq edici tədbirlər görülür, biznes-sərmayə mühiti durmadan yaxşılaşdırılır, qeyri-neft bölməsinin inkişafı təmin olunur, sahibkarlığa dövlət yardımı daha da çoxalır. Gerçəkləşdirilən irimiqyaslı islahatlar nüfuzlu beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının hesabatlarında, eyni zamanda Dünya Bankının “Doing Business-2019” hesabatında ölkənin ümumi reytingdə təzə bir rekorda imza atmasına, o cümlədən əksər göstəricilər indeksində mövqeyinin daha yuxarı səviyyəyə qalxmasına şərait yaratmışdır. Belə ki, DB-nın dərc etdiyi “Doing Business-2019” hesabatında ölkəmiz dünyanın on ən islahatçı dövləti sırasına daxil edilərək maksimal islahat aparan dövlət elan edilmişdir(<https://www.worldbank.org> - Dünya Bankı, 2019).

Kənd təsərrüfatı sahəsinin subsidiyalaşdırılması və vergilərdən sərbəst olması, texnika və gübrələrin güzəştli şərtlər altında verilməsi, lizinq xidmətlərinin təşkil edilməsi, sərmayələrin və ixracın stimullaşdırılması, lisenziyalaşdırmanın təkmili, yoxlamaların dayandırılması vaxtının 2021-ci ilin yanvarın 1-ədək uzadılması, milli istehsalın stimullaşdırılması üzrə dövlət satınalmalarında yerli malların dəyərinə 20 % güzəşt tətbiqi, ixrac stimulumun verilməsi və başqa dövlət

dəstəyi mexanizmləri ölkədə xarici ticarət və sahibkarlığın inkişafında önəmli rol oynamışdır (Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”, s.545). Pambıqçılıq,tütünçülük,baramaçılıq,sitrus meyvəçiliyi,çayçılıq, çəltikçilik,şərabçılıq və xalçaçılıq sektorlarının tərəqqisi ilə əlaqəli qəbul olunan dövlət proqramları və bu istiqamətdə aparılan işlər aqrar sahənin və sənayenin inkişafında, ixrac perspektivinin artmasında və regionlarda işsizlik səviyyəsinin azaldılmasına xüsusi önəm kəsb edir. Ölkədə təşəbbüskarlığın dəstəklənməsi, özəl sərmayələrin stimullaşdırılması, vergi güzəştlərinin optimallaşdırılması ilə iqtisadi effektinin yüksəldilməsi, startap, mikro, KOS subyektlərinin klasterlərinin formalaşdırılması sahibkarlığın və xarici ticarətin tərəqqisi üçün geniş perspektivlər açır.

Regionların tərəqqisində Mingəçevir və Sumqayıtda sənaye parklarının, Neftçala,Masallı,Hacıqabul və Sabirabad rayonunda sənaye məhəllələrinin təsisi, 32 rayonun ərazisində 50 aqroparkın və böyük fermer təsərrüfatlarının stimullaşdırılması bölgələrin potensialından effektiv istifadə etməklə sahibkarlığın tərəqqisini sürətləndirir. İxracın stimullaşdırılması, əsasən də qeyri-neft ixracının dəstəklənməsi üzrə indiyədək 25 ixrac missiyası təşkil edilmiş, Azərbaycan şirkətləri 18 beynəlxalq sərgidə vahid dövlət stendi ilə çıxış etmiş, sazişlər imzalanmış, 104,3 milyon dollar dəyərində malların fərqli ölkələrə, həmçini bir sıra təzə bazarlara ixracı ilə bağlı 8 milyon manata kimi ixrac təşviqinin ödənilməsi ilə bağlı qərarlar qəbul edilmişdir (Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”, s.317) Qeyri-neft sektorunun tərəqqisinə dövlət dəstəyi tədbirləri fonunda 2014-18-ci illər ərzində qeyri-neft bölməsi 8 %, qeyri-neft sənayesi isə 31 faiz artmışdır. Görülən işlər sayəsində 2004-2018-ci illərdə 1,6 milyonu daimi olmaqla 2,1 milyondan artıq iş yeri açılmışdır(Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”, s.18)

Bu yaxınlarda İqtisadiyyat Nazirliyi ilə Dövlət Gömrük Komitəsi arasında “Ticarətin Sadələşdirilməsi” ilə bağlı əməkdaşlıq haqqında saziş memorandumu imzalanmışdır. Sənəddə ticarətin asanlaşdırılması yönündə birgə tədbirlərin

aparılması, xarici ticarət iştirakçılarına daha effektiv biznes şəraitinin yaradılması, idxal-ixrac əməliyyatlarının optimalizasiyası və başqa sahələr üzrə qarşılıqlı partnyotluğun genişləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Dünya maliyyə böhranı fonunda ölkədə qeyri-neft sektorunun tərəqqisi ilə əlaqəli görülən işlər kontekstində gömrük orqanları da Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, sahibkarlıq şəraitinin yaxşılaşdırılmasına öz töhvəsini verir.

Gömrük rəsmiləşdirilməsi sferasında aparılan islahatlar ölkəmizdə sahibkarlığın tərəqqisinə, qeyri-neft mallarının ixracına əlavə təşviq yaradıb və biznes şəraitinin daha da yaxşılaşmasında önəmli addım olan dövlət-biznes əlaqələrində “Könüllü riayət mədəniyyəti”nin təməlini qoymuşdur.

Bu minvalla Azərbaycan gömrüyünün fəaliyyət siyasəti bölgədə qanuni ticarətin tərəqqisinə səmərəli mühit yaradılması, qlobal ticarət-təchizat zəncirinin müdafiəsinin təminatı və xarici iqtisadi fəaliyyətin təşviqi yolu ilə ölkədə ticarət-sərmayə şəraitinin daha da cəlbedici olmasına istiqamətlənmişdir. Hökumət tərəfindən dövlət idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə aparılan islahatlar xarici ticarət əlaqələrinin müasir standartlar əsasında qurulmasına, gömrük xidmətinin çevik tərəqqisinə və Azərbaycan gömrüyünün dünya arenasında etibarlı yer tutmasına zəmin yaradıb. Hökumətin gömrük orqanlarına verdiyi tapşırıqlar şəffaflığın tam təminatı, korrupsiya və rüşvətin tamamilən aradan götürülməsi, sahibkarlıq şəraitinin daha da yaxşılaşdırılması, ictimai məmnunluğun təmin olunması, xarici ticarətin adi və asan şəkildə gerçəkləşdirilməsi üçün bütün tədbirlərin reallaşdırılmasından ibarətdir.

Ölkədə sahibkarlıq subyektlərinə gömrük sferasında yaradılan mühitin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə gömrük qanunvericiliyi təkmilləşdirilir, eləcə də gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və vaxt itkisinin ləğvi istiqamətində addımlar atılmaqdadır. Belə tədbirlərin nəticələrindən biri qismində ötən il mayın 15-dən bəri Azərbaycanla İran sərhədində yerləşən Biləsuvar, Astara və Culfa gömrük-sərhəd buraxılış məntəqələrinin tam gün iş rejimində fəaliyyət göstərməyə başlamasıdır. Qeyd edilən məntəqələrdən sənişin, yük və minik avtomobilləri

keçidi 24 saat təmin edilir. Bu, hər iki dövlət arasındakı ticarətin daha da dinamik tərəqqisinə, Şimal-Cənub tranzit dəhlizinin gün içində fəaliyyət göstərməsinə, vətəndaşların gediş-gəliş prosesində sıxlığın aradan götürülməsinə xidmət göstərir (Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”, s. 554).

Fiskal siyasətin təkmili, gömrük nəzarəti sisteminin və sərhəddənkeçmə prosedurlarının asanlaşdırılması və dinamikləşdirilməsi, elektron xidmətlərin sayının çoxaldılması, idxal-ixrac əməliyyatları vaxtı tələb edilən sənədlərin ən aza endirilməsi və ən önəmlisi, şəffaflığın təmin edilməsi prioritetində islahatlar hələ də davam edir. Hədəf xarici ticarətin dinamikləşdirərək mal və nəqliyyat vasitələrinin ən az vaxt ərzində məhdudiyyətsiz şəkildə təyinat nöqtəsinə varması, biznes subyektlərinə münbit mühitin yaradılmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Gömrük Xidməti idarəçilik prinsipini tam vərəqsiz texnologiya təməlinə ərsəyə gətirməklə elektron bəyanetmə sistemini 100 %-ə çatdırıb və dünyanın öndə gedən ölkələri sırasına daxil olmuşdur. 2018-ci ildə DGK-ə 12 növ elektron xidmət üzrə 3 milyon 788 min elektron müraciət gəlmiş və gömrük xidməti göstərilmişdir.

Hal-hazırda gömrük sistemində bütöv ödənişlər 100 % elektron qaydada gerçəkləşdirilir. Bu ödənişlərin yalnızca 35%-i gömrük orqanları və yaxud gömrük təmsilçiləri vasitəsilə bəyan edilir, qalan 65%-i isə biznesmenlərin ofisindən və yaxud evdən yerinə yetirilir. 2015-ci ildə elektron ticarətdən 17 min, 2016-cı ildə isə 15 min manat toplandığı halda, 2018-ci il üzrə elektron ticarətdən 405 min manatdan artıq gömrük rüsumu yığılmışdır. Elektron idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi sayəsində elektron bəyannamə sistemi tam olaraq 100 % tətbiq olunur ki, bu da idxal və ixrac əməliyyatlarının dinamik və sadə şəkildə gerçəkləşdirilməsinə, məmur-vətəndaş təmasının ən aza endirilməsinə mühit yaratmışdır.

Azərbaycan gömrüyü informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sferalarında çox geniş uğurlara imza atmışdır, son zamanlar bu prioritetdə innovasiyalar tətbiq olunmuşdur. Təsadüfi olmamalıdır ki, ÜGK-nın İKT

sektorunda ən iri tədbiri olan İnformasiya Texnologiyaları Sərgisi və Konfransı 2019-cu ilin 12-15 iyun tarixlərində ölkəmizdə keçiriləcək.

Hazırda hər bir gömrük-sərhəd keçid məntəqəsində gömrük nəzarəti ən modern avadanlıqlarla gerçəkləşdirilir, sərhəd-keçid məntəqələrinin buraxılış potensialını artırmaq üçün təzə layihələr reallaşdırılır. Bu aspektdən mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilməsi üzrə "Yaşıl Dəhliz" buraxılış sisteminin tətbiq edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bu ilin fevralın 1-dən tətbiq edilmiş "Yaşıl Dəhliz" buraxılış sisteminin hədəfi qanunvericiliyə uyan xarici ticarət iştirakçıları üzrə daha effektiv şərait formalaşdırmaq, biznesin dövlət tənzimləmə mexanizmlərinin səmərəliliyini artırmaq, könüllü riayət mədəniyyətini yaratmaq, risk analizi və gömrük auditi təməlinə gömrük nəzarəti və rəsmiləşdirilməsini daha dinamik və şəffaf gerçəkləşdirməklə fiziki gömrük yoxlamalarını ən az endirmək, ölkənin ixrac imkanlarını gücləndirmək, məmur-təşəbbüskət əlaqələrini innovativ idarəçilik prinsiplərinə müvafiq olaraq tərəqqi etdirmək və cari ehtiyatlardan daha optimal istifadənin təminatıdır.

"Yaşıl Dəhliz" buraxılış sisteminin potensiallarından yararlanan iş adamları əmtəə və nəqliyyat vasitələri gömrük zonasına gətirilmədən öncə bilavasitə öz ofislərindən və yaxud internetə çıxışına sahib olan hər hansı yerdən qısa idxal bəyannamələrini elektron şəkildə təqdim etməklə risklərin idarə edilməsi sisteminin tətbiqiylə idxal etdikləri əmtəə və nəqliyyat vasitələrini öz ambarlarına apara bilirlər. Bu vaxt itkisinin, əlavə yaranan xərclərin, məmur-vətəndaş təmasının ləğvinə, ticarətin sadə və dinamik şəkildə həyata reallaşdırılmasına imkan verir.

Ümumiyyətcə, ölkə iqtisadiyyatının tərəqqisində və büdcənin mədaxil hissəsinin formalaşmasında özəl rola sahib Dövlət Gömrük Komitəsi hal-hazırda 3 istiqamətdə ("Gömrük-Hökumət", "Gömrük-Biznes", "Gömrük-Gömrük") beynəlxalq standartlara müvafiq islahatlar aparır. Bu 3 istiqamətində görülən işlər məhz qarşılıqlı effektiv fəaliyyətin təşkilinə xidmət göstərir. Hazırda gömrük orqanlarının fəaliyyəti başqa aidiyyəti dövlət strukturlarıyla sinxronlaşdırılıb və bu

da bütöv gömrük hüqupozmalarının qarşısının professional şəkildə alınmasının təminatıdır. Azərbaycan Gömrük Xidməti başqa ölkələrin gömrük orqanlarıyla mallar və nəqliyyat vasitələri barəsində ilkin informasiya mübadiləsinin təşkilini gerçəkləşdirir ki, bu da gömrük rüsumlarından yayınmalara istiqamətlənən cəhdləri imkansız edir.

DGK hüquq-mühafizə orqanı kimi 2018-ci il üzrə də ölkəmizə gətirilən əmtəələrə və nəqliyyat vasitələrinə nəzarəti, qaçaqmalçılığa, gömrük qaydalarının pozulması hallarına qarşı mübarizə tədbirlərini genişləndirmişdir. Əməliyyat-axtarış prosesi istiqamətində gerçəkləşdirilmiş kompleks tədbirlər sayəsində 748 cinayət xarakterli və 9673 hüquqpozma faktı aşkarlanmışdır. 2018-ci ildə narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı 265 fakt aşkar edilmiş və bu faktlar indeksində ümumilikdə 1 ton 194 kiloqram narkotik vasitələr və psixotrop maddələr dövriyyədən çıxarılmışdır(<https://bakuresearchinstitute.org/az/analysis-of-main-problems-facing-azerbaijans-non-oil-exports/> , 2019).

Ümumilikdə xarici ticarətdə aparılan islahatlar nəticəsində ölkə büdcəsini böyük dərəcədə artırma bilmişdir. Hətta ötən il dürüstləşmə edərək büdcəmiz artırmışdır ki, əlavə işlər görülməsin. Həm sosial sferaya, həmçinin də infrastruktur layihələrinin icrasıyla əlaqəli əlavə vəsait ayrılmışdır. Bütün adıçəkilənlər həm vergi, həmçinin də gömrük bölmələrində yeni yanaşma mövcud olmuşdur.

İslahatlar gömrük ödənişlərinin artmasına da təsirini göstərmişdir. Belə ki, DGK dövlət büdcəsinə 3.435 milyon AZN gömrük ödənişinin köçürülməsini təmin etmişdir. İlin əvvəlində ehtimal olunan proqnozla nisbətdə 1 milyard 5 milyon manat və yaxud 143 faiz artıq gömrük vergi və rüsumları yığılaraq dövlət büdcəsinə köçürülmüşdür. 2018-ci il üzrə ticarət dövriyyəsi 30.925 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. İxracın həcmi 19.465 milyon dollar, idxalın həcmiysə 11.465 milyon ABŞ dolları olmuşdur (Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”, s.295)

Görülən işlərə baxsaq. DGK sədri Prezident qarşısında verdiyi hesabatında demişdir ki, 2018-ci il üzrə Azərbaycanın dövlət sərhədini (o cümlədən iqtisadi

sərhədinə) 15.505 min fiziki şəxs keçmişdir. Bu da 2017-ci ilə nəzərən 2 milyon nəfər artıqdır (Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”, s.295.). Digər sözlə, ölkənin gömrük xidməti, həmçinin, sərhəd xidməti 2018-ci ildə eyni şərtlərlə ötənildən daha artıq fiziki şəxsə xidmət etmişdir. Əlbəttə, ən üstün analiz üsullarından biri faktların tutuşdurulması (müqayisə) üsuludur. Bu səbəbdən də gömrük xidmətinin minimum son bir il ərzində xarici ticarətdə necə bir uğura imza atdığını tam anlamaq məqsədilə müqayisələrimizi davam etdirək. Beləki gömrük orqanlarımızın kanalı ilə dövlət büdcəsinə 2017-ci il üzrə 2 milyard 608,9 milyon manat vəsait mədaxil olmuşdursa, 2018-ci il üzrə bu göstərici 3 milyard 435 milyon manat olmuşdur. Yəni bir ildə gömrük orqanları öncəki illə müqayisədə 1 milyard 3 milyon AZN daha çox vəsaiti büdcəyə gətirmişdir(<https://www.cbar.az/> , 2019).

Xarici ticarətin inkişaf etdirilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Analizi və Kommunikasiya Mərkəzi ilə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) arasında “İqtisadi islahatlar: Sahibkarlığın tərəqqisi və diversifikasiya” adlı qlobal konfrans təşkil edilmişdir. Konfrans nəzdində Avrasiya bölgəsi və OECD dövlətləri arasında münasibətlərin daha da gücləndirilməsi, bölgənin iqtisadi və sosial tərəqqisi ilə əlaqəli əməkdaşlığın genişləndirilməsi, o cümlədən bu sferada cari problemlərin həll yolları müzakirə edilmişdir.

Qeyd edək ki, bu dövrdə OECD Avrasiya Rəqabətlik Proqramı nəzdində “Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın rəqabətliyinin artırılması sferasında islahatların və iqtisadi şaxələndirmənin dəstəklənməsi” mövzusunda analiz icmalı hazırlanmışdır. İcmal “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına aid Strateji Yol Xəritəsi”-nin icrası üzrə müəyyən olunan bəndlər üzrə beynəlxalq praktikanın öyrənilməsini və effektiv tətbiqinə dəstək vermək, həmçinin, Azərbaycanın qazandığı pozitiv nəticələr barəsində OECD-nin iştirakçı ölkələrini məlumatlandırmaq məqsədi güdür. Yanvarın 29-da “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının yekunlarına həsr olunan konfrans çərçivəsində iqtisadiyyat, vergilər, əmək və əhalinin sosial

müdafiəsi, kənd təsərrüfatı nazirlərinin, Dövlət Gömrük Komitəsi və Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin sədrlərinin iştirakı ilə sahibkarlarla görüş keçirilib.

Ümumiyyətlə beynəlxalq və nüfuzlu təşkilatların ölkəmiz barəsində pozitiv hesabat təqdimatı bir daha nümayiş etdirir ki, ölkədə aparılan iqtisadi reformlar açıq hökumət, hesabatlılıq və şəffaflıq prinsiplərinə tam müvafiqdir. OECD ölkələrin iqtisadi və sosial transformasiyalarının əsasında dayanan amilləri öyrənərək beynəlxalq ticarət və sərmayə axınını və effektivliyi ölçür, iqtisadi məsələlərlə əlaqəli qlobal standartları təyin edir. Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətiyyətinin artırılması prioritetində OECD ilə geniş əməkdaşlığını davam etdirir.

Dövlət ixracın şaxələndirilməsi, sosial sahənin tərəqqisi, kiçik və orta sahibkarlığın tərəqqisi yönündə çoxlu hüquqi normativ aktlar imzalamışdır. Qeyd edilən fərqli sektorlu reformlar OECD tərəfindən təyin edilən modern və beynəlxalq standartlarla bərabərlik təşkil edir. Bu səbəbdəndir ki, Azərbaycanda sahibkarlıq sektorunda aparılan reformlar DB-nin “Doing Business” hesabatında yüksək qiymətləndirilmişdir.

Həmçinin Azərbaycanda sahibkarlığın möhkəmləndirilməsi yolu ilə şaxələndirilmənin sürətləndirilməsi” və “Xarici sərmayələrin yerli təchizatçılarla əlaqələndirilməsi” mövzusunda aralıq hesabatları Fransada təşkil olunan “Avrasiya Həftəsi 2018” tədbirində təqdim edilmişdir. Beləki OECD-nin daimi bu formatda hesabatlar təqdimatında hədəf iştirakçı dövlətlər arasında informasiya mübadiləsini təmin etmək və aşkarlıq üzrə qlobal standartlara riayət edilibb-edilməməsini dəyərləndirməkdir.

Azərbaycan son 3 ildə KOS-lar üzrə institusional, tənzimləyici və əməliyyat şəraitinin gücləndirilməsi üçün bir neçə iqtisadi islahatlar gerçəkləşdirmişdir. Bu reformlar iqtisadi istehsal və ixracın mühüm diversifikasiyanı təşviq etmək imkanına sahibdir.

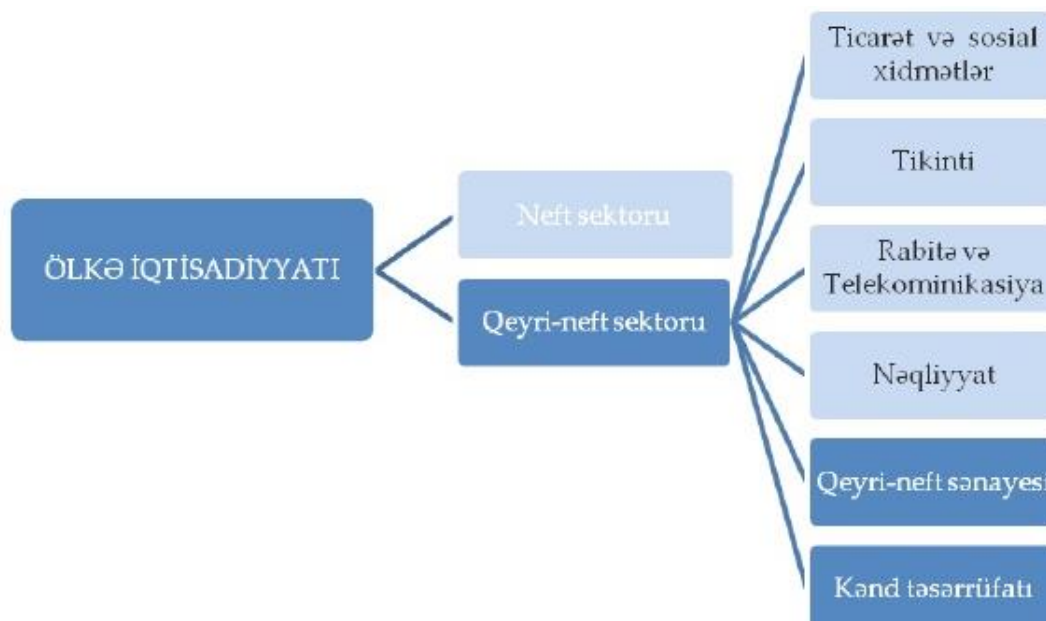
Məsələn, Kiçik və Orta Sahibkarlıq İnkişafı Agentliyinin təsis və “www.enterpriseazerbaijan.com” portalının yaradılması düzgün prioritetdə addımlardır. İƏİT ölkələrinin bu tip tədbirlərlə praktikasını həqiqi transformasiyanın

mümkünlüyünü göstərir, ancaq nəticələr bir günə qazanılmayacaqdır, onlar müvafiq ehtiyatlarla dəstəklənən dayanıqlı və ardıcıl iş tələb edəcəklərdir.

3.2. Ölkədə qeyri-neft sektorunda diversifikasiyası üzrə sektorların müəyyənləşdirilməsi və inkişafı yolları

Azərbaycan Respublikası azadlıq qazandığı ilk illərdə iqtisadi tənəzzül yaşasa da, 1995-ci ildən bəri iqtisadi artımı təmin etmişdir. Tədqiqatlar bizə göstərir ki, iqtisadi artımın təməl səbəbi neft sektoruna cəlb edilən sərmayələrin və bu bölmə ilə bağlı tikinti işlərinin artmasının payına təsadüf edir. Buna görə qeyri-neft və neft sahəsində istehsal artım tempi üzrə olan indikatorlar hər iki bölmədə iqtisadi artımın bərabər sürətli olmadığını, qeyri-neft bölməsində iqtisadi artım dinamikasının daha aşağı olduğunu göstərməkdədir. Ölkə iqtisadiyyatını analiz edərkən ümumən iqtisadiyyatın strukturuna nəzər yetirmək zəruridir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi strukturu aşağıdakı kimi təsnifləşdirilə bilər:

Şəkil 4. Ölkə iqtisadiyyatının strukturu

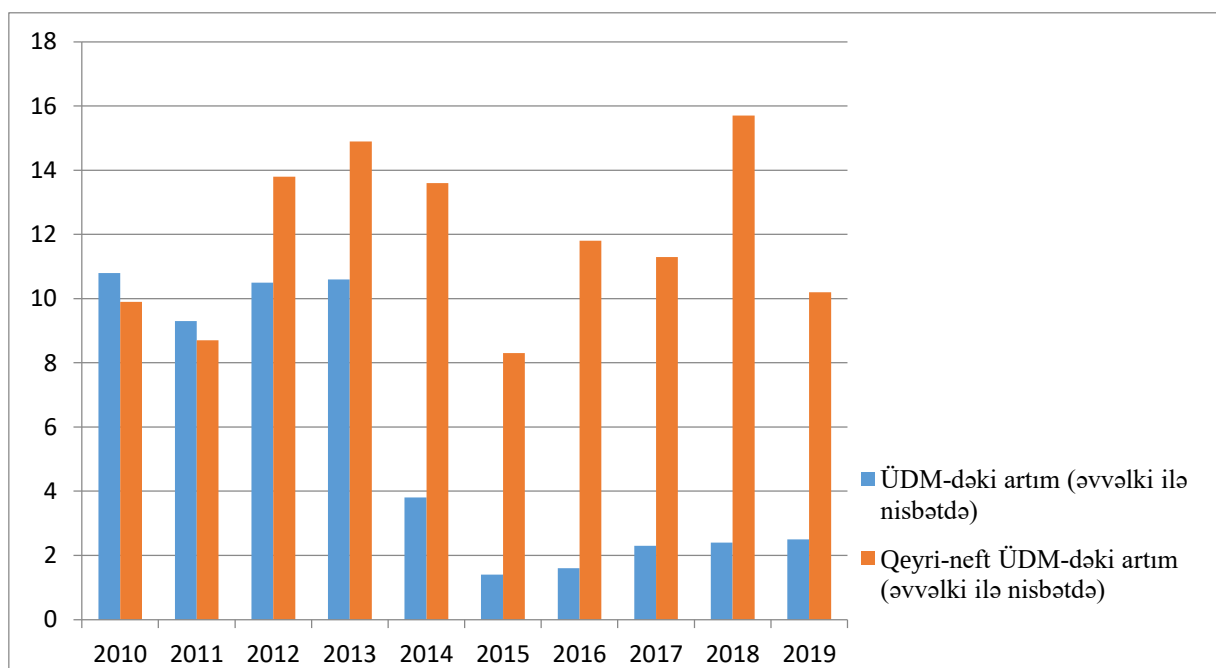

Mənbə: Aslanov H. H, Məhərrəmov A.M., 2014: s. 399

Qeyri-neft sektoruna diqqət yetirdikdə 6 təməl altsektordan ibarət olduğunu görürük. Sxemdə göstərilən bu sektorların ilk dördü (ticarət və sosial xidmətlər, tikinti, rabitə və telekommunikasiya, nəqliyyat sahələri) qeyri-ticari sektorlar olduğuna görə xarici ticarətdə önəm daşımır. Ölkəni xarici ticarət münasibətlərində qeyri-neft bölməsini aqrar və qeyri-neft sənayesi məhsulları təmsil edir. Qeyri-neft

bölməsinin spesifikasiyası ondan ibarətdir ki, bu sahədə istehsalın real artım tempi neft sektoru ilə nisbətə xarici tələbin tərəddüdlərindən kəskin sürətdə asılı deyildir. Bu bölmədə real istehsalın artım tempi əsasən edilmiş sərmayələrdən, daxili tələbin transformasiyasından, ölkədə aparılan struktural və institutsional transformasiyalardan daha çox asılıdır. Araşdırmalara əsasən, Azərbaycan iqtisadiyyatında neft sferasından fərqli olaraq qeyri-neft bölməsində istehsalın real artımı az inkişaf etməkdədir. Bu əsasən neft sektoruna nəzərən həmin sahəyə daha az xarici sərmayələrin cəlbə və bu sahənin məhsullarına qarşı xarici tələbin aşağı olması ilə bağlıdır.

Qrafik 9.Ölkə iqtisadiyyatında ÜDM artımı

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az , 2019

Yuxarıdakı qrafik 9-a nəzər yetirsək müşahidə edərik ki, ÜDM-nin neftdən asılılığı yuxarıdır. 2010-cu ildən sonra neft qiymətinin dünyada yüksəlməsi ilə ÜDM artım dinamikası da sürətlənmişdir. Ancaq 2014-cü global miqyasda baş verən iqtisadi krizislə bağlı olaraq neftin qiymətinin azalması və bu müvafiq sektora sərmayələrin azalmasıyla 2017 və 2018-cu illərdəki ÜDM artım dinamik azalmışdır. Beləki ÜDM-nin artım dinamikası distabildir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun proqnozlarına görə, 2020-cu ildə ÜDM-in real artım göstəricisi 3,7 % təşkil edəcəkdir. Bu 3,7%-lik ümumi artım vaxtı

ölkənin neft bölməsinin 12%-lik artımı, qeyri-neft bölməsinin 4%-ik artımı proqnozlaşdırılır(www.stat.gov.az, 2019).

Son dövrlərdə ölkə iqtisadiyyatında qeyri-neft bölməsi bir neçə transformasiyaya məruz qalmışdır. İstehsalatın strukturunda kənd təsərrüfatı, tikinti, rabitə və telekommunikasiya, xidmət sektorunun özəl payı artmış, sənayenin qeyri-neft sahəsinin ümumi istehsalda çəkisi isə xeyli azalmışdır.

Ticarət və sosial xidmət sferasının qeyri-neft bölməsindəki özəl payı da artmaqda davam edir. Əhalinin məhsul və xidmətlərə istehlak tələbinin yüksəlməsi və bu sektorda KOS üçün effektiv mühitin yaradılması ticarət və xidmət sahəsində yüksək tərəqqiyə səbəb olmuşdur. Əsasən, sərmayənin özünü ödəmə prosesinin qısamüddətli olması və aşağı risklilik daşması bu sektora sərmayə qoyuluşlarının artmasına və hazırda bazarın yüksələn tələbini lazımı səviyyədə ödəyə biləcək ticarət infrastrukturun ərsəyə gətirilməsi üçün formalaşmışdır. Amma, təklif potensialı artmasına rəğmən, bazar qiymətləri çox yuxarıdır. KOS üçün mühit olsa belə, iri bizneslər üçün effektiv mühit yoxdur. Buna görə iri biznesli işlər müəyyən təkəllərdə toplanmaqdadır. Bu da qiymət amilinin birtərəfli artmasına səbəbiyyət verir.

Tikinti sektorunda baş tutan sıçrayışlı yüksəliş infrastruktur layihələrinin artması ilə təzə yolların çəkilməsi və körpülərin salınması, neft bölməsinə cəlb edilən sərmayələrin tikinti-quraşdırma proseslərinə, lüks yaşayış bina və evlərinin tikilməsi, şadlıq sarayı, restoran, hotel və s. binalarının tikintisinə olan tələbatın artması ilə bağlıdır. Bu sferada çox saylı müəssisə və təşkilatların, onlar arasında rəqabətin mövcudluğunu adekvat bazarda cari tələbi kifayət qədər qarşılamaq potensialında olan təklifi təmin edə bilmişdir. Tikinti qeyri-neft bölməsinin qeyri-kommersiya sektoru olduğuna görə tikinti bazarında təklif həddi daxili istehsalın imkanlarına bağlıdır. Tikinti bazarında tələbatın artan hər hansısa bir hissəsi cari istehsal perspektivindən artıq olduğu təqdirdə bazar tələb bolluğuna qiymətlərin artması ilə reaksiya göstərir. Buna görə, hazırda tikinti bazarında qiymət artımının ciddi şəkildə müşahidə olunması tələb potensialının çox yüksək olmasındadır.

2018-ci ildə poçt və telekommunikasiya təşkilatları tərəfindən təsərrüfat

subyektləri və əhaliyə 2017-ci il üzrə uyğun dövr ilə nisbətdə 13,2 % çox, digər deyimlə 684,3 milyon AZN-lik rabitə xidmətləri təqdim etmişdir. İl içində əsas kapitalla istiqamətləndirilmiş sərmayənin 1,8 %-i, yəni 142,3 milyon manatı rabitə sahəsinə payına düşmüşdür və ölkə regionlarında 20 rabitə təşkilatının tikintisi artıq sona çatmışdır (www.sspf.gov.az, 2019).

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının dövlət qurumlarında istifadəsinin effektivliyinin artırılmasının, əhalinin bu qurumlarla münasibətlərində kommunikasiyanın sadələşdirilməsinin və bürokratik maneələrin aradan götürülməsinin, ölkədə yaradılan fərqli təyinatlı məlumat sistemlərinin qarşılıqlı uzlaşmasının təməlini qoyulmuşdur. Ölkədə rabitə və informasiya texnologiyaları sferası tərəqqisini davam etdirir. Bu illər nəzdində bu sektora ümumi sərmayə qoyuluşunun həcmi təqribən 500 milyon ABŞ dolları təşkil etmiş və bunun 73 %-i xarici yatırımlar olmuşdu. Özəlliklə qeyd edilməlidir ki, daxili sərmayə qoyuluşlarının həcmi il-ildən yüksəlməkdədir. Nəticədə fərqli sahələrdə fəaliyyət göstərən innovativ birgə şirkətlər yaradılmışdır.

İqtisadiyyatın təməl infrastrukturunu olan nəqliyyatın prioritet inkişafı sayəsində 2017-ci ildə bu sferada ümumi buraxılışın həcmi 3053,3 milyon AZN olaraq, 2012-ci ilin səviyyəsini 2,8 dəfə ötmüşdür. 2012-ci ilə nəzərən 2017-ci il üzrə nəqliyyat vasitələriylə istehlakçılara çatdırılmış yük həcmi 74 milyon ton və yaxud 66,5% artaraq 184 milyon ton olmuşdur. Son 5 il içində dəmiryol nəqliyyatında yük daşınma həcmi 34,5%, avtomobil nəqliyyatında 48,8%, boru kəməri nəqliyyatında isə 3,3 dəfə artmışdır (www.economy.gov.az, 2019). Bundan əlavə, bir neçə transmilli nəqliyyat proqramları və proyektləri nəzdində, eyni zamanda Şimal-Cənub və TRASECA beynəlxalq dəhlizlərinin Azərbaycan nəzdində avtomobil yollarının tikintisi və yenidənbərpasə, bölgələrdə, əsasən kənd və dağ yerlərində yol şəbəkəsinin yenidən qurulması və təkmilləşdirilməsi işləri gerçəkləşdirilmişdi. Dövlət büdcəsi vəsaiti və xarici kreditlər sayəsində gerçəkləşdirilmiş investisiya layihələri nəticəsində təzə avtomagistrallar və ölkə əhəmiyyətli avtomobil yolları istifadə üçün verilmişdir. Bakı şəhərinin nəqliyyat sistemi təkmilləşdirilməsi proqramı nəzdində bir sıra fərqli səviyyəli nəqliyyat

qovşaq və ötürücüləri, piyada keçidləri qurulmuş, bir neçə şəhər avtomagistralları yenidən formalaşdırılmışdır.

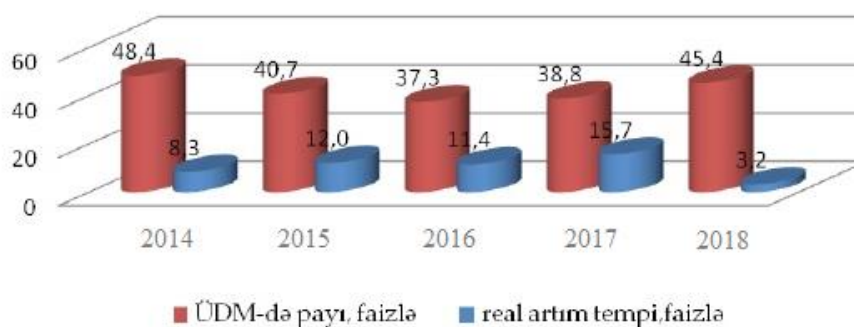
2018-cu il üzrə nəqliyyat xidmətlərinin həcmi əvvəlki ilin adekvat dövrünə nisbətən 9,4 % artaraq 2263,5 milyon AZN təşkil etmişdir. İl içində əsas kapitalla yönəldilmiş sərmayənin 23,9 %-i, yəni 1749,7 milyon manatı nəqliyyat sahəsinin payına düşmüşdür (www.economy.gov.az, 2019). 2018-ci ildə qeyri-neft bölməsində yaradılmış əlavə dəyərin 6,6 %-i qeyri-neft sənayesi payına düşmüşdür. 2018-ci ildə qeyri-neft sənayesi üçün 1025,4 milyon manatlıq əlavə dəyər ərsəyə gətirilmişdi. 2018-ci il ərzində ölkənin bölgələrində 70 sənaye qurumunun tikintisi sona çatdırılmış, 91 müəssisənin tikintisi isə davam etdirilmişdir.

Bununla birgə, qeyri-neft bölməsi üzrə yaradılan əlavə dəyər həcmi də artmışdır(<https://bakuresearchinstitute.org/az/analysis-of-main-problems-facing-azerbaijans-non-oil-exports/>, 2019). 2018-ci ildə ÜDM-in 15,8 milyard manatlıq hissəsi, yəni 45,3%-i qeyri-neft bölmələrinin payına düşmüşdür. 2014-2018-ci illər ərzində qeyri-neft bölməsində dayanıqlı olaraq iqtisadi sabillik qeydə alınmışdır(Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”, s.836). Sadəcə olaraq 2015-ci ildə artım dinamikası azalmışdır. Bu azalışın səbəbi isə qlobal iqtisadi böhran olmuşdur. 2017-ci ilə kimi dünya bazarında neft qiymətinin artımı ilə ölkənin ÜDM-dakı neft sektorunun çəkisi yüksəlmişdir. Tərs mütənasibliklə isə neftin dünya iqtisadiyyatında bahalaşmasıyla, yerli iqtisadiyyatında da qeyri-neft bölməsinin çəkisi azalmışdır. Ancaq 2014-cü il yaranan qlobal iqtisadi böhranla neft sektorun ÜDM-dəki çəkisi azalmışdır. 2014-2018-ci illər arasında qeyri-neft bölməsində yaradılmış əlavə dəyərin ÜDM-də özəl çəkisi və real artım dinamikası aşağıdakı kimidir (Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”, s.836)

Aqrar bölmə qeyri neft sahəsinin prioritet sektoru hesab edilir. Bu bölmə ölkədə istehlak tələbinin təməl ünsürü olan ərzaq məhsullarının birbaşa və dolayı təklifini təmin edir. Son dövrlərdə kənd təsərrüfatının mallarının genişlənməsi üçün mühitlər artmışdır. Ancaq, yerli bazarda olan xarici mallarla rəqabətin,

həmçinin effektivliyin az olması aqrar istesalatının təşviqinə imkan vermir.

Diagram 7. Qeyri-neft sahəsində yaradılmış əlavə dəyərin ÜDM-də çəkisi

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az, 2018

Xüsusən, bu sferaya sərmayə axının aşağı olması bu sektorda istehsal riskinin yuxarı olmasıyla bağlıdır. 2018-ci ildə aqrar sahə, ovçuluq və meşə təsərrüfatı indeksində meydana gətirilmiş əlavə dəyər faktiki qiymətlər ilə 2320,7 milyon AZN olmuş və 2017-ci illə nisbətdə 3,5 % artmışdır (<http://www.agro.gov>, 2019).

Bu müddətdə əsas kapitalla yönəldilmiş sərmayənin 3,5 %-i, yəni 255,0 milyon manatı aqrar sahə, ovçuluq və meşə təsərrüfatı - Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft bölməsi üzrə idxal-ixracın cari vəziyyətinin analizi və qiymətləndirilməsi k/t sektorunun payına düşmüşdür.

Bu dövr ərzində ölkənin bölgələrində 24 kənd təsərrüfatı müəssisəsi istifadəyə verilmişdir və tikinti sahəsində 2562,3 milyon AZN-lik əlavə dəyər yaradılmışdır (<http://www.agro.gov>, 2019). İl içində əsas kapitalla yönəldilmiş sərmayənin 0,35 %-i, yəni 31,4 milyon manatı tikinti bölməsinin payına düşmüşdür ki, bu isə ötən ilin uyğun göstəricisindən müqayisəli qiymətlərlə 3,2 dəfə artıqdır(<http://www.agro.gov.az>, 2019).

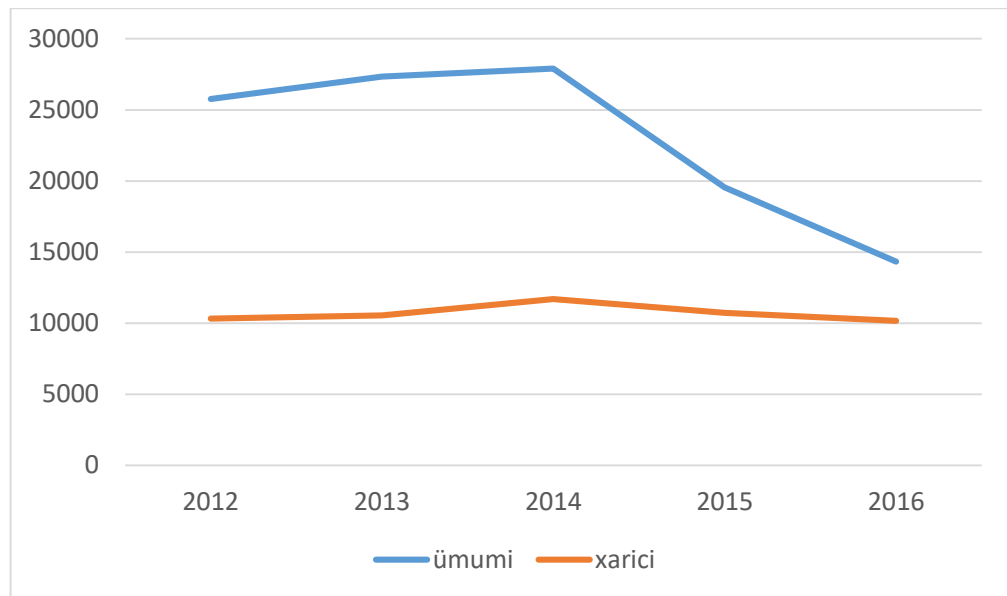
Regionların inkişaf proqramı nəzdində aqrar sahəyə dövlətin maliyyə yardımı olmasına baxmayaraq, bu sferadakı xərclər azalmamış və onun rəqabətqabiliyyətliliyi istənilən həddə çatmamış və bununla ölkə ixracında kənd təsərrüfatı məhsullarının çəkisi kiçik yer tutmaqda davam eləyir. Hazırda təməl problemlərdən biri də bu sferada effektiv aqroxidmət sisteminin olmamasıdır.

Ümumiyyətcə ,2018-cu il üzrə ölkə iqtisadiyyatında əsas sərmayəyə yönəldilmiş 7358,4 milyon manatlıq sərmayənin 5374,2 milyon manatı (73 %)

qeyri-neft bölməsinin payına düşmüşdür.

2014-2018-ci illər arası dövrdə qeyri-neft bölməsi indeksində əsas kapitalla yönəldilmiş sərmayələrin dinamikası isə aşağıdakı diaqramda göstərilmişdir(Mənbə: www.stat.gov.az, 2019):

Diaqram 8: Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyalar (mln. ABŞ dolları)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az, 2018

Diaqramda aydın olduğu üzrə 2012-2016-cı illər arası periodda ölkədə qoyulmuş sərmayə həcmində aşağı meyl müşahidə olunmuşdur. Beləki, 2012-ci il üzrə 25.777,9 milyon \$ olmuş ümumi sərmayə həcmi, 2014-cü il üzrə pik nöqtəyə çatsa belə (27.907,6 mln \$), 2016-cı il üzrə 2012-ci il indikatoru nisbətdə 45,6 %-lik azalma göstərmiş və 14.329,6 milyon ABŞ dolları olmuşdur (www.stat.gov.az, 2019).

Maraqlısı ondadır ki, ölkəyə edilən xarici sərmayə qoyuluşlarındaysa elə də ciddi artıb-azalma müşahidə olunmamış, 2012-ci il üzrə 10.315,0 milyon \$ olan xarici sərmayə həcmi, 2016-cı il üzrə az miqdarda azalma göstərmiş (0,014 %) 10.160,1 milyon \$ qeydə alınmışdır(www.stat.gov.az, 2019). Bu təzad daşıyan asılılığın yaranmasının təməl səbəbi ölkədə 2015-ci ildən etibarən manatın iki dəfə ard-arda devalvasiyası ilə əlaqəli olaraq yaranmış kurs fərqi və disutopik iqtisadi mühitdir. Çünki dollara nisbətə 1,5 dəfə dəyər itirən manat daxili sərmayə qoyuluşlarının dollar bazasında azalmış qisimdə görünməsinə səbəb olmuşdur.

Amma xarici sərmayə qoyuluşları xarici valyutalarla edildiyi üçün həcmində konkret azalmalar görünməmiş, əksinə real qiymət indeksi aspektindən dolların manat qarşısında möhkəmlənməsi ilə daha artıq dəyərli hala gəlmişdir. Əslində manat devalivasiyası xarici sərmayədarları təşviq etməli və xarici investisiya əyrisini ümumi sərmayə həcmi əyrisinə yaxınlaşdırmalı idisə, bu proses baş tutmamışdır. Tərsinə ümumi sərmayə həcmi azalaraq xarici sərmayə əyrisinə yaxınlaşmışdır (Diaqram 8).

Hal-hazırkı vəziyyətdə xarici sərmayə qoyuluşları ümumi sərmayənin 70,8 %-ni təşkil edir ki, bu da pozitiv bir indikator olaraq qiymətləndirilə bilər. Amma ölkədəki ümumi sərmayə həcmi aşağıdır və bu faiz artırılmalıdır. Bu hal üçün isə biznes şəraitinin yaxşılaşdırılmalısı zəruridir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Son dövrlərdə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi artımı dayanıqlı xarakter alsa da, bu artımın başlıca hissəsini neft və əlaqəli məhsulların təşkil etməsi gələcəkdə tükənən ehtiyat olan neftin azalacağı halda ölkə üzrə iqtisadi risklər formalaşdıra bilər. Ən təməl risklərdən biriysə, ölkəyə valyuta axınının dayanmasıyla manatın kursunun daha da aşağı düşməsi, inflyasiyanın sürətlənməsi və ümumilikdə makroiqtisadi stabiliyin pozulması ola bilər.

Bu prizmadan, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına daha uğurlu və stabil integrasiyası və dünyada brend qismində tanınması məqsədilə onun xarici ticarət dövriyyəsi həcmının artması ilə birlikdə, həm də rəqabətədayanıqlı məhsulların istehsalının genişlənməsiylə xarici ticarət dövriyyəsi strukturunun diversifikasiyası olduqca önəmlidir.

Xarici ticarətin diversifikasiyası ölkənin bir iqtisadi tərəqqi mərhələsindən başqasına keçməsi, yəni xammal ixracatı edən ölkədən sənayeləşmiş ölkəyə transformasiyası üçün də zəruridir. Bu proses ləngisə, gələcəkdə onun zərərlərini aradan qaldırmaq çox mürəkkəb olacaq. Bu aspektdən, artıq indidən qeyri-neft bölməsinin tərəqqisi və tədricən iqtisadiyyatın bütöv sahələrində neft sektorunu əvəzləməsi lazımdır. Bunun üçünsə, korrupsiya və monopoliyaya qarşı mübarizə möhkəmləndirilməli, biznes şəraiti təkmilləşdirilməli və kiçik və orta sahibkarlıq prosesinin tərəqqisi dəstəklənməlidir.

Qeyri-neft bölməsinin tərkibində, əsasən kənd təsərrüfatının payının artırılması zəruridir. Bunun üçünsə kənd təsərrüfatı sahəsində innovativ texnologiyaların tətbiq edilməsi ilə əmək məhsuldarlığının artırılması vacibdir.

Digər prizmadan, bu sektorda yüksək praktikaya sahib olan dövlətlərlə sıx əməkdaşlıq etmək, o cümlədən bu ölkələrdə var olan modellərdən Azərbaycan gerçəkliyinə daha yaxın olanını müəyyən edib onu ölkədə tətbiq etmək çox önəmlidir.

Çünki, kənd təsərrüfatı məhsulları içində elə məhsullar var ki, ölkəmiz bu məhsullar üzrə həmçinin də, beynəlxalq bazarda müqayisəli üstünlüyə sahibdir. Bu isə o anlama gəlir ki, bu məhsullar rəqabətədayanıqlıdır, sadəcə innovativ

texnologiyaların tətbiq edilməsi ilə onların istehsalatını artırmaq lazımdır. Ölkədə xidmət sektorunun da sərbəstləşdirilməsi və bu sektora xarici investisiyanın cəlb olunması ilə müasir texnologiyaların gətirilməsi və effektivliyin artırılmasına ciddi tələb var.

Xüsusən, bank və maliyyə sektorlarında innovativ məhsulların tətbiq edilməsi həm bu bölmələrin özünün maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına, həmçinin də onların təqdim etdiyi mallar vasitəsi ilə kiçik və orta sahibkarlıqla bağlı maliyyə mənbələrinin genişlənməsinə səbəbiyyət verə bilər.

Bu gün ölkədə fəaliyyət göstərən bankların bir çoxu yalnızca ənənəvi xidmətlər təqdim edir ki, bu da təşəbbüskarların maliyyə mənbələrinə çıxışını zəiflədir. Məsələn, bank sahəsində beynəlxalq bank təcrübəsində mövcud olan və ixracatı dəstəkləyən xidmət və məhsullar təklifi olduqca aşağıdır. Bu isə, sonda sahibkarların ixracat potensialının azalmasına gətirib çıxarır.

Tədqiqatın nəticəsinə əsasən, xarici ticarətdə qeyri-neft bölməsinin payının artırılması məqsədilə aşağıdakı vəzifələrin gerçəkləşdirilməsi təklif edilir:

- İnnovativ texnologiyaların tətbiqi təməlinə qeyri-neft sektorunun balanslı tərəqqisinə və ixrac imkanlarının artırılmasına nail olunmalı;
- Təbii resurslardan və əmək resurslarından effektiv şəkildə istifadə etməklə sənayenin dayanıqlı inkişafını təmin etmək;
- Rəqabətə dayanıqlı, ixrac yönümlü və beynəlxalq standartlara cavab verən sənaye malları istehsalını gerçəkləşdirmək;
- Yerli xammalla çalışan emal müəssisələrinin tərəqqisinə diqqət artırılmalı;
- Qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlbinin təşviqi;
- Orta və kiçik emal təşkilatlarının fəaliyyətinə hərtərəfli dəstək göstərmək;
- Əlavə sərmayələrin cəlbə üçün biznes şəraiti daha da yaxşılaşdırılmalı;
- Özəl iqtisadi zonaların, sənaye şəhərciklərinin və biznes-tədris mərkəzlərinin təsis yönündə tədbirlər görmək;
- İnnovativ texnologiyalar istehsal edən şirkətlərin sayının artırılmasına nail olmaq;

Sonda isə onu qeyd etmək istərdim ki, bazar iqtisadiyyatının hansısa bir infrastrukturunun az inkişafı bütövlükdə bütün iqtisadi sistemin axsamasına səbəbəbiyyət verir ki, bu da irəliləyən zamanda ölkə iqtisadiyyatının zəifləməsinə və yaxud geri qalmasına gətirib çıxarır.

Bu aspektdən, xarici ticarət dövriyyəsinin yüksəldilməsi və onun strukturunun diversifikasiyası, həm də bütönlükdə ölkə nəzdində iqtisadi islahatların daha dinamik aparılmasını vacib edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Aslanov H.H, Məhərrəmov A.M, (2014) “Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi”. Bakı, 399 səh.
2. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”
3. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016
4. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi: Müqayisəli Təhlil, 2018
5. Salahov S.V. “Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri”, 2016
6. Vəliyev D. (2013) “Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın dünya maliyyə bazarlarına integrasiyası: təmayüllər, problemlər, perspektivlər”. Bakı Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. 242 s.
7. Abbasov Ç.M. (2005) “Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına integrasiya yolları”. Bakı, Elm nəşriyyatı, 252s.
8. Nadirov A.(2001) “Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri”. Bakı, Elm 126, 452 s.

Xarici dildə

1. Acar, Fatih (2013). Türkiye Ekonomisine Genel Bakış (2001-2013). ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi, 1 (2), 15-32. 92
2. Acet, Hakan, Erdoğan, Savaş ve Köksal, Melike (2016). İthalat, İhracat ve Büyüme
3. Ağayev, Seymur (2008). Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkelerinde Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri, Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
4. Birinci, Eda (2015). AR-GE Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: İçsel Büyüme Modelleri Zaman Serisi Analizi, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
5. Dış Ticaret Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Melike Köksal, 2016

1. Авдокушин АЕ.Ф. Маеждународные экономикаеские отношения. – Москва, 2011
2. ИКЦ «Маркетинг», 2011
3. Международные экономикаеские отношения / под раедакцияей В.АЕ.Рыбалкина. Москва: ЮНИТИ, 2013
4. Пузакова АЕ.П. Маеждународные экономикаеские отношения. – Ростов-наДону: ИЦ «МарТ», 2010
5. Киреев А. Маеждународная экономика. – Москва: Маеждународные отношения, 2017, Ч. 1.
6. Акопова АЕ.С., Воронкова О.Н., Гаврилко Н.Н. Мироваа экономика и маеждународные экономикаеские отношения. – Ростов-на-Дону: «Фаеникс», 2011.
7. Хасбулатов Р.И.. Мироваа экономика. – Москва: «Экономика», 2011, Т II.

İnternet saytları

1. www.stat.gov.az - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.
2. www.maliyye.gov.az - Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi.
3. www.ssp.gov.az – Dövlət Sosial Müdafiə Fondu
4. www.mlspp.gov.az – Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi
5. www.taxes.gov.az - Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi.
6. www.mfa.gov.az - Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə münasibətləri,
7. www.newtimes.az/az/relations/2732/- Avropa İttifaqı: geosiyasi iddialar və xarici siyasətin problemləri (I yazı)
8. www.euneighbours.eu/az/east/eu-in-action/stories/azrbaycan-v-avropa-ittifaqi-25-illik-mkdasliq-v-glcy-baxis - Azərbaycan və Avropa İttifaqı: 25 illik əməkdaşlıq və gələcəyə baxış
9. www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_avqust2009/88374.htm - Azərbaycan "Şərq tərəfdaşlığı" çərçivəsində Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığını daha da dərinləşdirir
10. <https://azvision.az/news/131673/serq-terefdasligi-nedir-ve-bize-ne-teklif-edir>

%E2%80%93tehlil.html - “Şərq tərəfdaşlığı” nədir və bizə nə təklif edir?

11. www.economy.gov.az - Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi

12. <http://www.agro.gov.az> - Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi

13. <https://www.worldbank.org> - Dünya Bankı

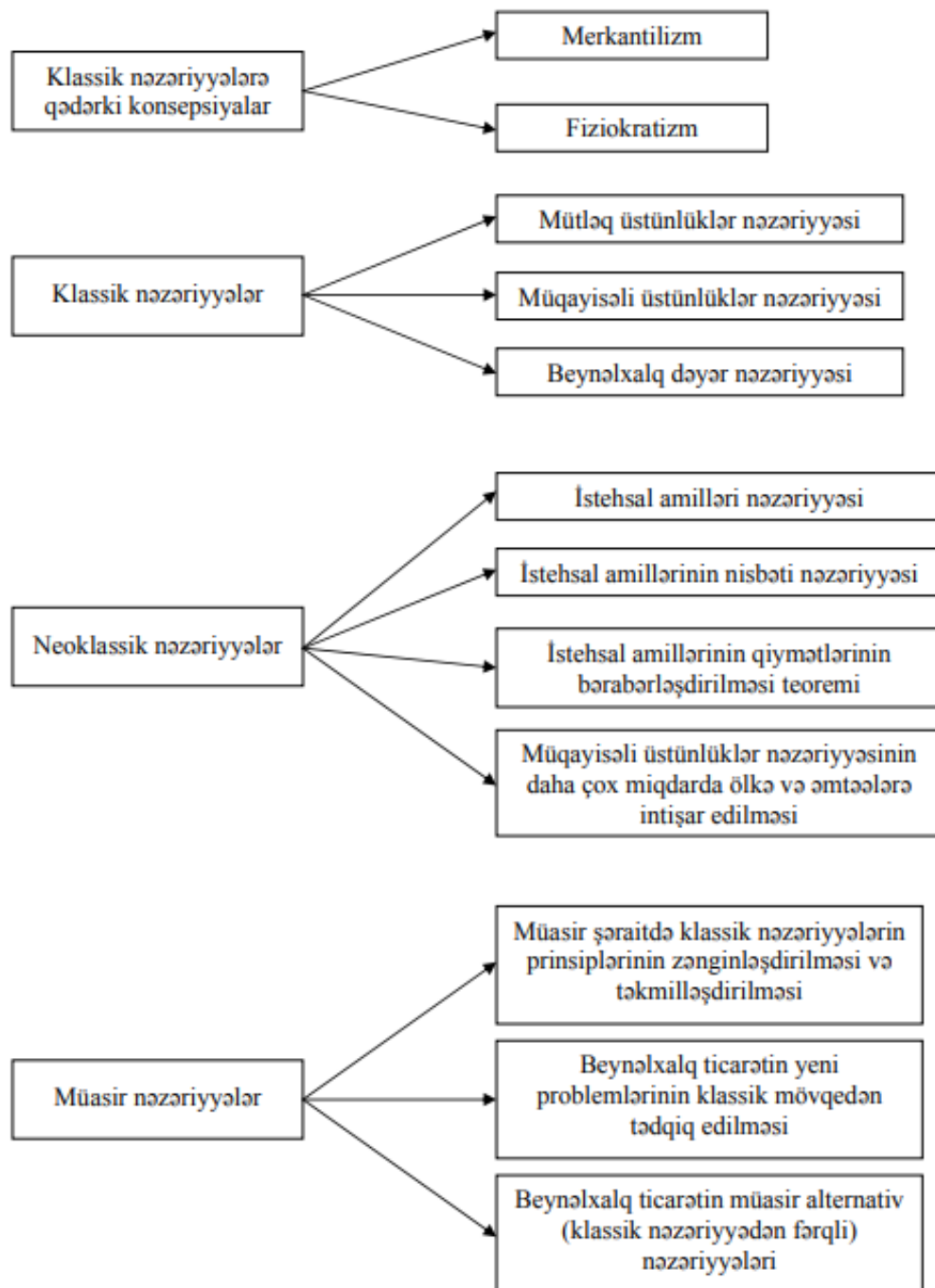
14. <https://www.cbar.az/> - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Statistik göstəriciləri

15. <https://bakuresearchinstitute.org/az/analysis-of-main-problems-facing-azerbaijans-non-oil-exports/> - Azərbaycanın qeyri-neft ixracının əsas problemləri

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Şəkil 1: Xarici ticarət konsepsiyaları

Mənbə: <https://www.academia.edu>

Əlavə 2.

**Cədvəl 1. 2018-ci ildə əmtəə qrupları üçün xarici ticarət dövriyyəsi həcmi
(ABŞ min dolları)**

Mal qrupları	İdxal	İxrac
Cəmi	8 782 006,5	13 811 625,4
Diri heyvanlar və heyvan indeksi məhsullar	255 432,6	12 605,8
Bitki mənşəli məhsullar	559 518,0	518 357,7
Heyvan və yaxud bitki mənşəli piy və yağlar	148 318,8	17 045,9
Hazır ərzaq malları, sirkə, spirtli və spirtsiz içkilər, tütün	736 015,6	110 905,0
Mineral məhsullar	417 032,7	12 403 615,0
Kimya sənaye məhsulları	831 046,9	79 563,4
Plastik kütlələr, rezin, kauçuk, onlardan ərsəyə gətirilən məmulatlar	428 012,4	102 513,2
Emal edilməmiş gön, təbii xəz, aşılanmış dəri, onlardan yaranan məmulatlar	19 268,7	15 152,3
Mantar, oduncaqbvə onlardan yaradılan məmulatlar, hörmə məhsulları	213 769,7	1 128,6
Oduncaqdan əldə edilən kütlə, kağız və karton, onlardan əldə edilən məmulatlar	144 295,1	5 444,6
Toxuculuq məmulatları və materialları	315 978,9	76 837,5
Ayaqqabı, baş geyimləri, çəliklər, çətilər, lələklər, süni güllər	71 568,6	387,9
Gips, daş, sement, slyuda, asbest, keramika və şüşədən məmulatlar	190 445,1	7 894,5
Mirvari, qiymətli daş və metallar, onlardan ərsəyə gətirilən məmulatlar	30 848,7	141 566,0
Aşağı qiymətli metallar və onlardan yaradılan məmulatlar	1 060 732,2	245 051,6
Maşınlar, mexanizmlər, aparatura, elektrotexniki avadanlıqlar	1 866 665,8	50 448,0
Quru nəqliyyat vasitələri, üzən nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar	597 825,8	11 521,5
Kinematografiya, optik, fotoqrafik, ölçü, nəzarət, tibbi vasitə və aparatları, musiqi alətləri, saatlar	175 702,8	6 832,0
Fərqli sənaye malları	232 969,4	2 428,9
Kolleksiya əşyaları, incəsənət əsərləri və antikvariat	2 050,6	136,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az , 2019

Əlavə 3.

Cədvəl 2: Azərbaycanın ixrac səbətini formalaşdıran təməl məhsul çeşidi

İxrac edilən məhsulların adı	məhsul kodu	İxrac dəyəri, min. dollar
Kartof, təzə və yaxud soyudulmuş	070190	25823
Tomat, təzə və yaxud soyudulmuş	070200	151596
Şalğamabənzər soğan	070310	15673
Xiyar və kornişon, təzə və yaxud soyudulmuş	070700	10717
Qabıqları təmizlənmiş meşə fıındığı	080222	114537
Alma, təzə	080810	30872
Albalı və giləs	080929	23156
Bəyaz şəkər və kimyəvi aspektdən təmiz saxaroza	170199	39447
Üzüm şərabının və yaxud üzüm puçalının distillə olunmasından əldə edilən spirtli içkilər (qrappa, konyak, brendi və başqaları)	220820	14059
Mis filizləri və konsentratları	260300	19496
Daş kömür qətranından alınan başqa yağları	270799	34595
Xam neft	270900	10706819
Reaktiv mühərrik üzrə kerosin yanacağı	271051	82188
Ağır destilyatlar və yaxud başqa məqsədlər üçün qazoyllar	271061	241873
Təbii qaz, qaz formasında	271121	1193712.5
Neft koksu, susuzlaşdırılmamış	271311	15468.48
Elektrik enerjisi	271600	50568
Metanol (metil spirti)	290511	42778
Xüsusi çəkisi 0,94-dən aşağı olan ilkin formalı poletilen	390110	75355
Polimerləşmə nəticəsində yaranan ilkin formalı başqa maddələr	391190	21593

Birsaplı pambıq ipliyi	520512	32549
Qızıl (sikkə kəsilməsində istifadə edilməyən, başqa emal edilməmiş formalarda), qızıl (sikkə kəsilməsi üzrə istifadə edilənlər)	710812, 710820	139015.8
Tərkibində 0,25 kütlə faizinə artıq karbon mövcud olan polad yarımfabrikatlar	720720	22732
Qara metallardan kənar diametri 406,4 mm-dən artıq olan başqa qaynaq olunmuş borular	730539	9541
Saflaşdırılmış misdən katotlar və katod biçmələri	740311	12002
Emal edilməmiş aşqarlanmamış alüminium	760110	22665
Emal edilməmiş alüminium ərintiləri	760120	28562
Aşqarlanmamış alüminiumdan qalınlığı 0,2 mm-dən artıq olan düzbucaqlı piltələr, vərəqlər, zolaqlar	760611	22614
Alüminium ərintilərindən qalınlığı 0,2 mm-dən artıq olan düzbucaqlı piltələr, vərəqlər, zolaqlar	760612	42888
Qeyd edilən məhsullar üçün ixracın ümumi dəyəri		13334000.0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az, 2019

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. 2018-ci ildə əmtəə qrupları üçün xarici ticarət dövriyyəsi həcmi (ABŞ min dolları).....	73
Cədvəl 2. Azərbaycanın ixrac səbətinə formalaşdıran təməl məhsul çeşid.....	74

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. Xarici ticarət konsepsiyaları	72
Şəkil 2. Sektorlar üzrə iqtisadi artım	36
Şəkil 3. Sektorların iqtisadi artım həddinə əsasən qruplaşdırılmas.....	38
Şəkil 4. Ölkə iqtisadiyyatının strukturu.....	58

Diagramların siyahısı

Diagram 1. 1992-2018-ci illərdə Azərbaycanın ticarət dövriyyəsinin həcmi. (mlrd. ABŞ dolları ilə).....	27
Diagram 2.1992-2018-ci illərdə Azərbaycanda neft hasilatı (milyon tonla).....	28
Diagram 3.1994-2017-ci illərdə neft ixracı (mlrd. ABŞ dolları ilə)	29
Diagram 4. 2006-2010-cu illərdə Rusiyanın və digər MDB üzvü ölkələrin Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsindəki payı (faizlə).....	31
Diagram 5. 2018-ci ildə Azərbaycan və Avropa İttifaqı arasındakı ticarət dövriyyəsinin strukturu, (%-lə).....	38
Diagram 6. 2018-ci ildə əmtəə qrupları üçün xarici ticarət dövriyyəsi paylanması	42
Diagram 7. Qeyri-neft sahəsində yaradılmış əlavə dəyərin ÜDM-də çəkisi	63
Diagram 8. Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyalar (mln. ABŞ dolları)	64

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1.2012-2018-ci illərdə MDB ölkələrinin Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsindəki payı	30
Qrafik 2. Azərbaycanın seçilmiş AI ölkələri ilə xarici ticarət dövriyyəsi dinamikası (ABŞ dolları).....	33
Qrafik 3. Azərbaycanın ŞT ölkələri ilə xarici ticarət dövriyyəsi (min. AZN) (2009-2018).....	35
Qrafik 4. BMK sorğusu: sorğunun nəticələrinə əsasən son 12 ay içində idxal və yaxud ixrac əməliyyatları etməmiş FS və KOS-ların faizi.....	40
Qrafik 5. 2018-ci ildə idxal əməliyyatları göstərmiş sahibkarların fəaliyyət Sektorları.....	41
Qrafik 6. Qeyri-neft ixracının ölkənin ümumi ixracında payının dinamikası, (ümumi ixraca nisbətən faizlə).....	44
Qrafik 7. 2017-ci il üzrə qeyri-neft ixracında ən çox paya sahib 10 məhsul əsasında ixracın dəyəri, (mln. dollarla).....	45
Qrafik 8. 2018-ci il üzrə qeyri-neft ixracında ən çox paya sahib 10 ölkə (mln. dollarla).....	46
Qrafik 9. Ölkə iqtisadiyyatında ÜDM artımı.....	59